

ISSN 2227-6505 (Print)
ISSN 2524-2288 (Online)

Міністерство освіти і науки України

**ВІСНИК
Харківського національного університету
імені В. Н. Каразіна**

**Серія «Історія України.
Українознавство: історичні та філософські науки»**

Випуск 33

**V. N. Karazin Kharkiv National University
Bulletin**

**Series 'History of Ukraine.
Ukrainian Studies: Historical and Philosophical Sciences'**

Issue 33

Серія започаткована 1996 року

Харків 2021

Вісник включає статті, присвячені актуальним проблемам історії України XVIII-XX ст., питанням історіографії та інтелектуальної історії. Головну увагу приділено повсякденним практикам життя населення, подіям та постатям, що визначали перебіг подій в загальноукраїнському та регіональному контекстах.

Для викладачів, наукових працівників, студентів.

Вісник включений до Переліку наукових фахових видань (категорія Б). Наказ МОН України № 409 від 17.03.2020. Видання є фаховим у галузі історичних наук.

Затверджено до друку рішенням Вченої ради Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна (протокол №15 від 28 грудня 2021 р.)

Редакційна колегія:

д. іст. н., проф. Грінченко Г. Г. (відп. ред.), Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна
к. іст. н., доц. Потоцький В. П. (відп. секр.), Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна

к.і.н., доцент Куліков В. О., Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна

д. іст. н., проф. Чорний Д. М., Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна

д. іст. н., проф. Танцюра В. І., Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна

д. іст. н., проф. Калініченко В. В., Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна

д. іст. н., проф. Наумов С. О., Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна

д. іст. н., проф. Посохова Л. Ю., Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна

к. іст. н., проф. Семененко В. І., Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна

к. іст. н., доц. Домановський А. М., Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна

д. іст. н., проф. Греченко В. А., Харківський національний університет внутрішніх справ

д. іст. н., проф. Верстюк В. Ф., Інститут історії України НАН України (Київ)

д. іст. н., проф. Турченко Ф. Г., Запорізький національний університет (Запоріжжя)

к. іст. н., Радченко Ю. Ю., Центр досліджень міжетнічних відносин Східної Європи (Харків)

д. іст.н., доц. Венгерська В. О., Житомирський державний університет імені Івана Франка (Житомир)

доцент Ягер М., Університет Адама Міцкевіча, Інститут Європейської культури (Польща)

д. габілітований, проф. Скруква Г., Університет Адама Міцкевича (Польща)

д. філос., ад'юнкт-професор, Нарвселіус Е. (Narvselius Eleonora), Лундський університет (Швеція)

д. габілітований Петкевич К., Університет Адама Міцкевича (Польща)

д. іст. н., проф. Кравченко В. В., Канадський інститут українських студій (Канада)

Адреса редакційної колегії: 61022, м. Харків, майдан Свободи, 6,

ХНУ імені В. Н. Каразіна,

кафедра українознавства, кім. 485

Тел. (057) 707-51-92

Електронна адреса: ukrstudies@karazin.ua; <http://periodicals.karazin.ua/uahistory>

Свідоцтво про державну реєстрацію КВ№21576-114760 від 18.08.2015

Статті пройшли внутрішнє та зовнішнє рецензування

ЗМІСТ

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

Монич О.І.

Церковно-адміністративна діяльність Мукачівського «quasi»-єпископа Івана Йосипа
Годермарського у світлі документів ДАЗО.....5

Потоцький В.П.

До проблеми ідентифікації релігійних сект в українській провінції другої половини ХІХ ст. (на
прикладі села Комісарівка Катеринославської губернії).....15

Воронянський О. В., Бондар Н. О.

Державне регулювання поземельних відносин у Кубанському козацькому війську в середині
ХІХ – на початку ХХ ст.23

Зубко О. Є.

Український еміграційний осередок в міжвоєнній Чехословаччині та питання особистих
фінансів (1918 - 1939).....29

Дмитренко А. А.

Бортництво як елемент нематеріальної культурної спадщини України: звичай «глядіти бджіл»
(за польовими матеріалами).....39

Боряк Т. Г.

Питальники про голод як джерело з історії голодоморознавчих студій.....54

ХРОНІКА НАУКОВОГО ЖИТТЯ

Аксьонова Н.В., Вовк О.В.

VI Всеукраїнська наукова конференція «Теоретичні та прикладні аспекти біографістики: до
160-річчя від дня народження Євгена Чикаленка».....63

CONTENT

HISTORY OF UKRAINE

Monych O.I.

Church-administrative activities of Mukachevo «quasi»-bishop Ivan Joseph Godermarsky by the documents of State Archives in Transcarpathian Region.....5

Pototsky V.P.

The problem of identification of religious sects in the Ukrainian province (on the example of the village of Komisarivka, Katerynoslav province).....15

Voronyansky O.V., Bondar N.O.

State regulation of land relations in the Kuban Cossack army in the middle of the 19th – at the beginning of the 20th century.....23

Zubko O.Y.

The Ukrainian Emigration in Interwar Czechoslovakczyna and the issue of Personal Finance (1918 - 1939).....29

Dmytrenko A.A.

Beekeeping as an element of the intangible cultural heritage of Ukraine: custom «wathching the bees».....39

Boriak T.

Questionnaires about the famine as a source to a history of the Holodomor studies.....54

CHRONICLES OF LIFE

Aksjonova N.V., Vovk O.I.

The 6th All-Ukrainian Scientific Conference «Theoretical and Practical Aspects of Biography Studies», dedicated to the 160th anniversary of Yevhen Chykaleiko.....63

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

УДК 271.4-272.52(477.87)"17".930.25

DOI: 10.26565/2227-6505-2021-33-01

ЦЕРКОВНО – АДМІНІСТРАТИВНА ДІЯЛЬНІСТЬ МУКАЧІВСЬКОГО
«QUASI»-ЄПИСКОПА
ІВАНА ЙОСИПА ГОДЕРМАРСЬКОГО
У СВІТЛІ ДОКУМЕНТІВ ДАЗО

О.І. Монич

ДВНЗ «Ужгородський національний університет»
oleksandr.monych@uzhnu.edu.ua, <https://orcid.org/0000-0002-1264-2305>

Адміністративна діяльність єпископа-номінанта Івана Йосипа Годермарського (1706–1716) досить повно висвітлена у вітчизняній історичній літературі. Однак, через обмежену кількість у цих публікаціях джерел місцевого Державного архіву Закарпатської області ця тема залишається відкритою для подальшого, скрупульозного дослідження.

***Мета дослідження** полягає у новій інтерпретації церковно – адміністративної діяльності Мукачівського «quasi»-єпископа Івана Йосипа Годермарського у світлі виявлених джерел Державного архіву Закарпатської області.*

***Методологічну основу дослідження** становлять принципи евристики, міждисциплінарного та документального аналізу, історизму, об'єктивності та синтезу. Принцип евристики дозволяє ввести у науковий обіг виявлені документи, завдяки яким значно розширюються сталі знання про діяльність «quasi»-єпископа Годермарського. Міждисциплінарний підхід суттєво розширює вузькі рамки церковно-адміністративного служіння єпископа та пропонує більш об'єктивний опис його діяльності. Принцип історизму робить можливим відтворення хронології та окремих аспектів правління єпископа в контексті церковно-політичних відносин у краї. Об'єктивність дослідження виражається у неупередженому висвітленні діяльності єпископа. Наукові аналіз і синтез дозволяють визначити місце та роль єпископа-номінанта в історії розвитку Мукачівської греко-католицької єпархії у першій чверті XVIII ст.*

***Наукова новизна дослідження.** Сьогодні дедалі частіше сталі знання про становлення і розбудову, як Мукачівської греко-католицької, так і Марамороської православної єпархій оновлюються новими документами та відповідними дослідженнями. Запропоноване дослідження передусім є таким, що вносить нові джерела в науковий обіг, які значно доповнюють новими даними історичну минувшину еклізійного Закарпаття. По-друге, дослідження презентує випущені з поля зору попередників окремі документи, впровадження яких до наукового простору сьогодні корегують сталі висновки та дозволяють розширити тематичне коло досліджень, пов'язаних з діяльністю Мукачівського та Марамороського єпископату у першій половині XVIII ст. Практичне значення отриманих результатів сприятиме повноцінному дослідженню, як церковної минувшини Православної і греко-католицької Церкви на Закарпатті у XVIII ст., так і комплексному вивченню церковної історії України загалом.*

***Висновки.** Діяльність «quasi»-єпископа Івана Йосипа Годермарського яскраво демонструє чергову «чорну добу» в післяунійному розвитку Мукачівської греко-католицької єпархії. Єпископ-номінант в часи свого правління через особисті амбіції приніс єпархії більше проблем, аніж користі, яка б сприяла формуванню еклізійної одиниці. Разом з тим, його церковно-адміністративна діяльність сприяла поширенню унії в єпархії та юрисдикційній інкорпорації православних парафій Угочанського та Марамороського комітату.*

Ключові слова: єпископ, імператор, єпархія, унія, монастир, адміністратор, вікарій, номінант.

The administrative activities of the bishop-nominee Ivan Joseph Godermarsky (1706–1716) is quite fully covered in the domestic historical literature. However, due to the lack of sources from local State Archives in Transcarpathian region presented in these publications– the topic remains open for further, scrupulous research.

The aim of the research is to reconstruct church-administrative activities of Mukachevo «quasi»-bishop Ivan Joseph Godermarsky after discovery of the materials of the State Archives in Transcarpathian region.

The methodological basis of the study are the principles of heuristics, interdisciplinary and documentary analysis, historicism, objectivity and synthesis. The principle of heuristics makes it possible to introduce the discovered documents into the scientific circulation, thanks to which the constant knowledge about the activities of the «quasi»-bishop Godermarsky is significantly expanded. The interdisciplinary approach considerably enriches the narrow framework of the bishop's church-administrative service and offers a more objective description of the bishop's activities. The principle of historicism makes it possible to reproduce the chronology and certain aspects of the bishop's rule in the context of church-political relations in the region. The objectivity of the research is expressed in unbiased coverage of the bishop's activities. Scientific analysis and synthesis allow us to determine the place and role of the bishop-nominee in the history of the development of Mukachevo Greek-Catholic Eparchy in the first quarter of the 18th century.

Scientific novelty of the research. Today, more and more often, permanent knowledge about the formation and development of both Mukachevo Greek Catholic and Máramaros Orthodox Eparchies is updated with new documents and relevant research. The proposed research primarily introduces new sources into the scientific circulation, which significantly supplement the historical past of the ecclesiastical Transcarpathia with new data. Secondly, the research presents separate documents released from the field of view of the predecessors, the introduction of which to the scientific world today corrects permanent conclusions and allows to expand the thematic range of research related to the activities of Mukachevo and Máramaros Episcopates in the first half of the 18th century. The practical significance of the obtained results will contribute to a comprehensive study of both the ecclesiastical past of the Orthodox and Greek Catholic Churches in Transcarpathia in the 18th century, as well as a comprehensive study of the ecclesiastical history of Ukraine in general.

Conclusions. The activities of the «quasi»-bishop Ivan Joseph Godermarsky vividly demonstrate another «black day» in the post-Union development of Mukachevo Greek Catholic Eparchy. During his reign, the bishop-nominee, due to personal ambitions, brought more problems to the eparchy than benefits that would contribute to the formation of an ecclesiastical unit. At the same time, his church-administrative activity contributed to the spread of the union in the eparchy and the jurisdictional incorporation of the Orthodox parishes of Ugochansky and Máramaros counties.

Keywords: bishop, emperor, eparchy, union, monastery, administrator, vicar, nominee.

Після смерті Мукачівського греко-католицького єпископа Йосипа де Камеліса (†22.08.1706) [14, с. 275] єпархія у процесі своєї розбудови переживає чергову «чорну добу» [19, с. 609]. Призначений 7 квітня 1707 року Папою Римським Климентом XI (понтифікат: 23.11.1700–†19.03.1721) як адміністратор єпархії [10, с. 7] єпископ Георгій Вінницький був «индеферентен, как к унии, так и к схизме» [14, с. 293]. Не було тривалим адміністрування Мукачівською кафедрою і його наступника – ченця з Галичини Полікарпа Філіповича, якого на цю посаду призначив той же Понтифік 20 квітня 1711 року [18, с. 12–13]. Причини короткотривалого перебування чужинців в Мукачеві були різні, однак головними з них стали:

контр-інтереси Егеру щодо номінального або ж незначного впливу транзитних адміністраторів на справи єпархії, віддаленість цих єпископів від єпархії, незнання ментальності, традицій та мови, уникнення відповідальності за церковну діяльність в період постійних міждержавних повстань і революцій, тощо [2, с. 35; 3, с. 261; 6, с. 243–248].

Політичною складовою періоду 1706–1716 років було те, що Закарпаття знаходилося у вирі постійних міжусобиць, повстань і війн. Переможець визначав пріоритети, як у державному, так й церковному управлінні, і мав одноосібне право призначати єпископа. Тому у цей час державна влада суттєво впливала на хід церковної історії в краї. Церковно-канонічною відмінністю в діяльності Мукачівських греко-католицьких єпископів стало «каскадне» єпископство, яке потребувало погодження державних і церковних сторін. Стисло це явище виражалося в питанні, хто має остаточне право бути єпископом і хто має право номінувати, призначати та висвячувати Мукачівських єпископів [3, с. 260; 262; 14, с. 293–295]. В той час право на призначення і обрання єпископів між собою розділяли: Трансільванський князь, король Угорщини, Габсбурги, Егерський єпископ, Папа Римський через «Sacra Congregatio de Propaganda Fide» (Конгрегацію пропаганди віри), а іноді навіть Естергомський архієпископ. Тобто єпископ перед своєю інсталяцією проходив цілу процедуру, яка враховувала часом доволі полярні санкції, інтереси та побажання різних сторін.

В період такого хаосу і боротьби за право займати місце Мукачівського єпископа, яка спричинила «10-літню вакансію на владичім престолі» [10, с. 7], одним з реальних претендентів на єпископське крісло древньої Мукачівської кафедри був Іоанн Йосип Годермарський [10, с. 8]. Одні історики стверджують, що він народився у володінні Гендерт-Маркт, що належало до Спишського комітату Угорського королівства [5, с. 142], інші місцем його народження вважають містечко Годермарк Попрадського району на Пряшівщині [10, с. 7]. Оминаючи його біографію [2, с. 33–45; 5, с. 142; 14, с. 293–298; 10, с. 7], відмітимо, що в історію єпархії отець Годермарський увійшов як єпископ-номінант [9, с. 8] або ж «quasi»-єпископ, якого обрало духовенство, призначив король, але не затвердив Понтифік та як помічний єпископський адміністратор, якого через різноманітні інтриги прихильників Ференца II Ракоці та Егерського римо-католицького єпископа [2, с. 33–35; 14, с. 294–295; 10, с. 7; 3, с. 261], ніколи так і не висвятили в єпископа [5, с. 142–143; 3, с. 264–265].

Посаду настоятеля Мукачівського монастиря Годермарський обійняв після придушення повстання Ракоці у 1710 р. В той час чернеча обитель була спустошена, ченці розбіглися. В обителі майже було відсутнє господарство, її насельниками були світські люди [8, с. 234]. З метою посилення стану господарства у монастирських селах Бобовище і Лавки, настоятель у перші роки заохочував селян вказаних сіл, видаючи їм зерно, а в 1714 році звільнив на три роки нових поселенців у Лавках від податків [4, с. 166–167]. В той же час для відбудови монастиря Годермарський запросив трьох монахів з Лаврівського монастиря, в якому сам прийняв чернечий постриг у 1713 році з ім'ям Йосиф [13, с. 28; 98]. Ця спільнота ченців відновила монаше життя на Чернечій горі згідно «Правил» митрополита Йосипа Велямина Рутського [13, с. 99]. Ілюстрація цих змін і реформ частково подана у «Записнику» Годермарського [11, с. 132–133].

Протягом восьми років управління єпархією в статусі номінанта справа про єпископське висвячення Годермарського неодноразово розглядалася в Римі [3, с. 262–265]. Однак, 13 березня 1713 року секретар Конгрегації пропаганди віри Кавальєрі в листі з Риму в черговий раз категорично висловився, що Понтифік ні за що, ніколи не затвердить Годермарського Мукачівським єпископом [17, с. 593–595].

Всі баталії Годермарського, пов'язані з бажанням зайняти єпископське крісло, остаточно закінчилися 14.11.1716 року, коли в м. Братислава у присутності архієпископа Егерського Августина Керестелі (Christian August von Sachsen Zeist) він дав письмову відмову від претензій на висвячення в єпископи, разом з тим зберігаючи за собою звання архімандрита Мукачівського монастиря та право на монастирські прибутки [2, с. 296–297].

Перебуваючи на посаді вікарія єпископа, Годермарський вів активну унійну діяльність. В 1715 році в часи правління Годермарського була зроблена перша офіційна спроба введення

унії в Мараморошині [10, с. 11]. На початку лютого 1715 року в м. Сигіт збирається схильний до унії марамороський клір для публічного визнання унії. 16 лютого 1715 року імператор Карл VI Габсбург видає декрет, відповідно до якого русинам, які прийняли унію, надаються привілеї [20, ф. 64, оп. 1, спр. 248, арк. 1–4]. Однак, комітатська влада розігнала це зібрання [2, с. 43]. У справу втрутилася і Військова Рада, яка хотіла вернути спокій, а тому вирішила, що парафії, які не бажали унії, залишаються під керуванням православного єпископа [16, с. 39–56].

В місійній діяльності о. Йосипу активно допомагав рідний брат – майбутній перший вікарій Мараморошу Прокопій Годермарський [15, с. 35], який влітку 1716 року вдруге скликав в м. Сигет об'єднавчий синод проунійного духовенства [1, с. 161]. 2 червня 1716 року до 60-ти учасників зібрання було зачитане звернення Егерського єпископа про закріплення унії між населенням [20, ф. 64, оп. 1, спр. 264, арк. 1–2; 20, ф. 64, оп. 1, спр. 265, арк. 1–4]. Як результат: «всі вони прийняли унію та визнали над собою владу Мукачівського єпископа. В Мараморошині були покладені підвалини з'єдинення» [12, с. 72]. Отець Степан Пап вважає, що в результаті доброї праці над об'єднанням духовенства у Марамороші, до «церковної єдності приступило 144 священники» [10, с. 11].

11 березня 1726 року в Егері адміністратор Годермарський бере участь в Синоді, метою якого було вирішення дисциплінарних питань, які виникли між греко-католиками егерської єпархії [14, с. 297].

Загалом, єпископ-номінат Йосип Годермарський керував Мукачівською єпархією 8 років і його діяльність оцінюється істориками як діяльність «людини – опортуніста», який більше займався особистими інтригами, а не справами єпархії [3, с. 266–267].

У фондах ДАЗО нами виявлено кілька важливих документів, які суттєво доповнюють сталі відомості про церковно-адміністративну діяльність Годермарського на посаді вікарія єпископа (або ж адміністратора) та настоятеля Мукачівського Свято-Миколаївського монастиря. Окремі джерела вводяться в науковий обіг вперше, тим самим значно доповнюють сталі знання про життєвий шлях і церковно-адміністративну діяльність номінанта Годермарського.

Парадокс, але не зважаючи на відсутність єпископського сану, адміністратор Годермарський мав свою власну, оригінальну, єпископську печатку, якою підтверджував свої накази і постанови [7, с. 174; Рис. 1]. В окремих виявлених документах останній титулує себе виключно як «єпископ» [20, ф. 64, оп. 1, спр. 33, арк. 1–15]. Імператор, який підтримував Годермарського у питанні його висвячення [2, с. 37–38; 41–43; 14, с. 294–295; 10, с. 7; 3, 260; 263–265], теж звертається до архімандрита як до єпископа. Наочним прикладом цьому є повідомлення Військової Ради від 20.09.1707 року. В реляції міститься подяка австрійського імператора «Мукачівському єпископу» Годермарському за вірність русинів [20, ф. 64, оп. 1, спр. 68, арк. 1].

19.09.1712 р. отець-номінант Годермарський видає декрет про призначення архідиякона в с. Барцанфалва. Документ підписаний як декрет «Мукачівського єпископа» Йосипа Годермарського [20, ф. 64, оп. 1, спр. 230, арк. 1–3].

Церковно-адміністративна діяльність Годермарського високо оцінювалася Габсбургами. Як результат, у 1712 році відповідно до грамоти австрійського імператора Карла VI Габсбурга сім'я Годермарських отримує дворянські права та привілеї [20, ф. 64, оп. 1, спр. 7, арк. 1–2].

Перебуваючи на посаді адміністратора єпархії та водночас настоятеля Мукачівського монастиря, Годермарський прискіпливо контролював податки, від яких утримувалася обитель та її ченці [20, ф. 64, оп. 1, спр. 83, арк. 1].

Від місцевого населення вікарій єпископа іноді брав або ж давав останньому грошові позики. Нами виявлено ряд документів, які це підтверджують. Наприклад, 20.12.1726 року Якоб Горкал дає розписку про отримання позики від вікарія Мукачівського монастиря Йосипа Годермарського [20, ф. 64, оп. 1, спр. 95, арк. 1]. Згідно розписки настоятеля Мукачівського монастиря Йосипа Годермарського (крайні дати документа: 10.01.1727–16.08.1727) він отримав позику від Георгія Годермарського, прикажчика маєтку Мункач Сент-Міклош [20, ф. 64, оп. 1, спр. 105, арк. 1–3]. Відповідно до ідентичної розписки о. Йосипа Годермарського

(крайні дати: 08.01.1729–18.02.1729) від того ж Георгія Годермарського настоятель монастиря отримав грошовий борг [20, ф. 64, оп. 1, спр. 125, арк. 1–3]. Окремі виявлені документи 1724–1724 рр. переконують, що ігумену монастиря о. Годермарському іноді віряни віддавали різні суми власних фінансів без будь-яких зобов'язань щодо їхнього повернення чи позики під заставу [20, ф. 64, оп. 1, спр. 381, арк. 1–2].

Документи ДАЗО свідчать, що Годермарський мав земельні та фінансові справи з місцевим поміщиком, жупаном Аспермонт. Від останнього у 1722 р. отець отримав спадщину, за яку особисто розрахувався [20, ф. 64, оп. 1, спр. 345, арк. 1–3]. У 1734 році питання спадщини стало приводом для написання жупаном пояснюючої записки, предметом якої стала заборгованість ігумена [20, ф. 64, оп. 1, спр. 529, арк. 1–2].

Єпископ-номінант піклувався про благоустрій Мукачівського монастиря, за рахунок викупу земельних ділянок у місцевого населення активно розширював нерухомість обителі, проводив поточні ремонти монастирських будівель, монастирського храму-ротонди, тощо [20, ф. 64, оп. 1, спр. 33, арк. 1–15; 13, с. 28].

Першим конкурентом і противником Годермарського у спробі зайняти єпископську посаду був о. Геннадій Бізанцій, який в результаті запеклої боротьби ним і став. Відносини між двома претендентами були складними. З виявлених документів ДАЗО відомо, що до і після висвячення Бізанція у єпископи між ним і настоятелем Мукачівського монастиря Годермарським у 1714–1724 роках існували адміністративні та земельно-господарські суперечки, однак з часом вони були анульовані [20, ф. 64, оп. 1, спр. 1, арк. 1–57; 20, ф. 64, оп. 1, спр. 387, арк. 1–3; 20, ф. 64, оп. 1, спр. 83, арк. 1; 17, с. 635; 14, с. 296–298; 302; 10, с. 9; 8, с. 235].

5 лютого 1716 року Папа Римський Климент XI іменує Геннадія Бізанція апостольським вікарієм Мукачівським з титулом «єпископ Севастійський» [12, с. 186]. 3 квітня 1716 року той же Понтифік видає грамоту, згідно якої Геннадій Бізанцій був призначений Мукачівським єпископом [20, ф. 64, оп. 1, спр. 9, арк. 1]. В кінці того ж року, 21 грудня, митрополит Лев Кишка висвятив Бізанція в єпископи без чернечого постригу [12, с. 186].

10 квітня 1716 року новопризначений, проте ще не висвячений Бізанцій призначає ігумена Мукачівського монастиря Йосипа Годермарського своїм заступником і генеральним вікарієм та встановлює йому платню в розмірі 1/3 єпископського прибутку [32, арк. 1–6; 3, с. 267].

Різноманітна діяльність Годермарського включала в себе і вирішення внутрішньо-єпархіяльних справ. Відомо, що між Мукачівським монастирем і єпархією тривала багаторічна боротьба за локаційне перебування єпископа в монастирі і, як наслідок, за приналежність рухомого і нерухомого майна останньому. Незважаючи на супротив ченців, єпископ продовжував проживати в монастирі, а це призводило до постійних апеляцій за і проти такого стану речей з обидвох сторін конфлікту. Остаточо це питання було вирішене 15.09.1751 року, коли імператриця Марія Терезія видала резолюцію, відповідно до якої єпископ був змушений перенести свою резиденцію в місто Мукачево [14, с. 268; 297; 302; 332].

В одній із таких земельних суперечок брав участь і о. Годермарський. 8 квітня 1723 року у справі вирішення питання про розділ земельного майна між монастирем і єпархією генеральний вікарій Годермарський пише листа Мукачівському єпископу Симеону Ольшавському, в якому захищає монастир і його право на власність [20, ф. 64, оп. 1, спр. 366, арк. 1–2].

Як генеральний вікарій єпископа, Годермарський активно займався адмініструванням єпархії та її церковно-господарськими справами. Наприклад, 9 липня 1724 року видає свідоцтво чотирьом монахам на право реставрації Краснобрідського чоловічого монастиря [20, ф. 64, оп. 1, спр. 73, арк. 1–6].

Життєвий шлях настоятеля Мукачівського монастиря завершився 16 лютого 1729 року [14, с. 298; 10, с. 11]. В фондах ДАЗО виявлено справу під назвою «Інвентарний опис рухомого майна Мукачівського монастиря, складений у зв'язку зі смертю настоятеля Мукачівського монастиря Йосипа Годермарського» [20, ф. 64, оп. 1, спр. 414, арк. 1–2]. Незважаючи на

пізніше датування (19.10.1881), документ подає нові відомості про спадщину о. Годермарського.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Після смерті Мукачівського греко-католицького єпископа Йосипа де Камеліса єпархія переживає черговий період стагнації. Почергово призначені транзитні єпископи Вінницький та Філіпович були індиферентними в управлінні єкклізійною одиницею. В той же час у 1706–1716 рр. триває період запеклої боротьби за посаду єпископа між двома номінантами Бізанцієм та Годермарським. Останньому з них так і не судилося стати керуючим архієреєм, а тому в історії він залишився як помічник єпископа (вікарій) або ж номінант в сані священника.

Разом з тим, отримавши статус єпископського вікарія та адміністратора єпархії, quasi-єпископ Йосип Годермарський веде активну адміністративну, церковно-політичну та фінансово-господарську діяльність. Значним досягненням в статусі адміністратора єпархії та водночас настоятеля Мукачівського монастиря Годермарського слід вважати його участь 11 березня 1726 року у Синоді в м. Егер, в якості представника Мукачівського єпископа Бізанція, а також організацію унійного собору в м. Сивлюш (суч. Виноградів) 3 лютого 1727 року, на якому 48 священників принесли присягу Риму [2, с. 76–91; 14, с. 297–298].

Виявлені і опубліковані документи ДАЗО значно розширюють відомості про церковно-адміністративне служіння Годермарського. Особливо це стосується періоду його діяльності, пов'язаного з розвитком Мукачівського монастиря у першій чверті XVIII століття.

Без сумніву, Годермарський був «человек деятельный, и, можно сказать, пылкого характера» [14, с. 298], він цілковито дбав про розвиток і структурну розбудову як єпархії, так древнього Мукачівського монастиря.

Підсумки до статті дозволяють констатувати, що період між правліннями єпископів Йосипа де Камеліса та Геннадія Бізанція, а також періоди імплементації Ужгородської унії та розвитку чернечого життя в Мукачівській єпархії початку XVIII століття є малодослідженими, а тому це дає хороші перспективи для подальшого дослідження теми.

Загалом, обмежений обсяг статті не дозволяє охарактеризувати усі сфери діяльності єпископа-номінанта, але подані вище матеріали свідчать про значну інформативну наповненість і високі потенційні можливості джерел ДАЗО для подальшого дослідження історії Церкви Закарпаття у вказаний період.

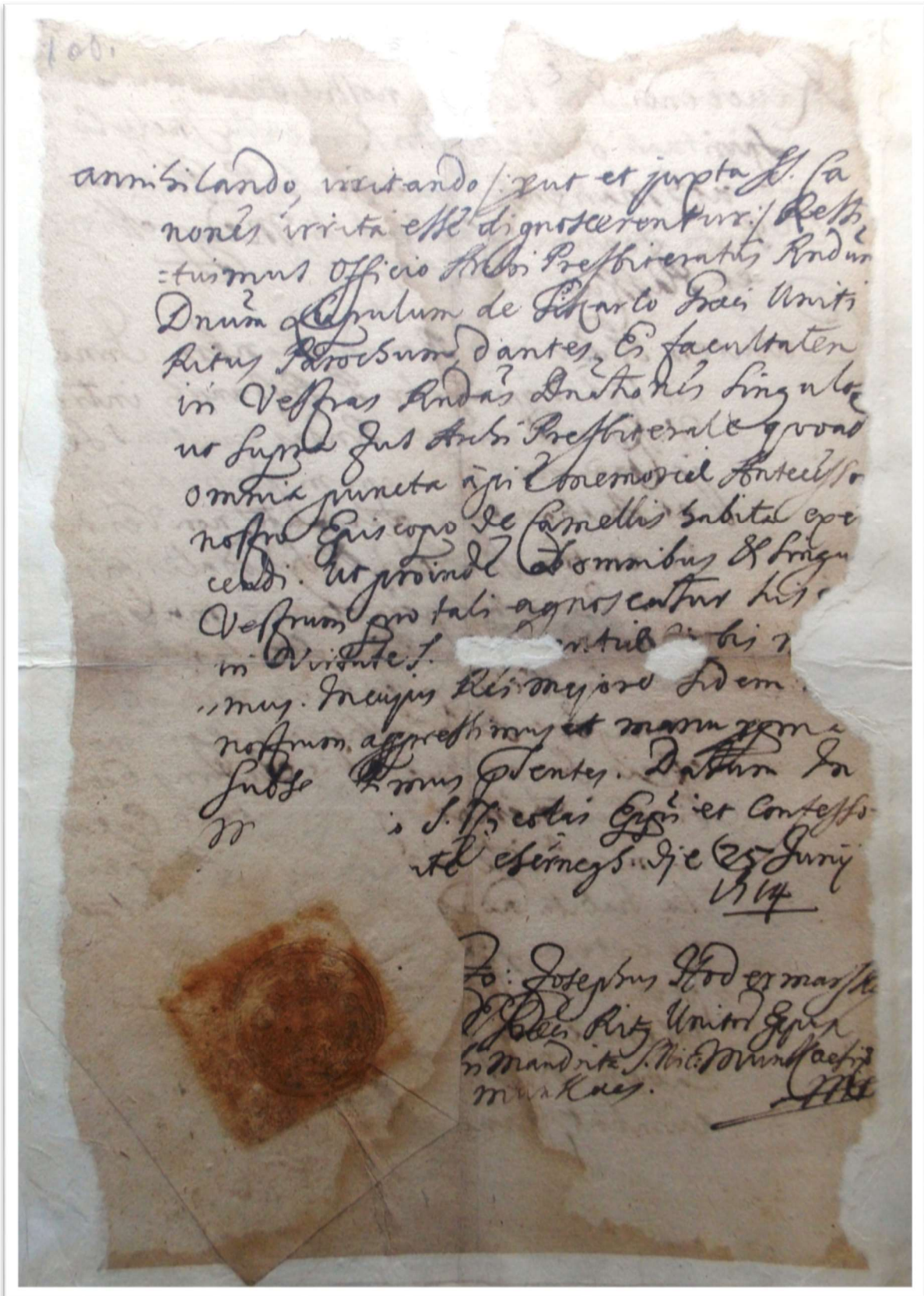

Рис. 1. Циркуляр Мукачівського єпископа Йосипа Годермарського щодо заповнення вакантних посад священиків, 25.06.1714 р. Оригінал

// ДАЗО. Ф. 151. Оп. 1. Спр. 244. На 2 арк.

Література

1. Др. Василій Гаджега. Додатки к історіѣ Русинов и руськихъ церквей в Мараморошѣ. Студіѣ исторично-архивнѣ. *Науковий зборник Товариства «Просвѣта» в Ужгородѣ за рокъ 1922*. Видає литературно-науковий оддѣл. Под ред. Августина Волошина, Др. Василя Гаджеги, Др. Ивана Панькевича и др. Володимира Бирчака. Рочник І. Ужгород: Книгопечатня акціонного товариства «Унію», 1922. С. 112–176.
2. Дулишкович Іоанн, о. *Историческія черты Угро-Русскихъ*. Тетрадь III. Унгварь, 1877. 234 с.
3. Жаткович Юрій, о. Боротьба Мукачівської греко-католицької єпархії проти впливу Егера. Історичне дослідження. Жаткович Юрій. *Праці з історії Угорської Русі*. Упорядк. і передм. О.С. Мазурка / Ред. О. Козоріз. Ужгород: Мистецька лінія, 2008. 452 с., іл. С. 235–316.
4. Кинах Гліб. Населення сіл Лавок і Бобовищ на початку XVIII ст.. *Науковий збірник Товариства «Просвіта» в Ужгороді*. Рочник XIII – XIV. Ужгород, 1938. С. 165–170.
5. Лучкай М. *Історія карпатських русинів: У шести томах*. Дешифрування рукопису Ю.М. Сака; пер. укр. мовою А.М. Ігната; покажчики Д.Д. Данилюка, І.М. Сенька. Т. III. Ужгород: Закарпаття, 2002. 328 с., іл.
6. Монич А., прот. Установление юрисдикции Мукачевской греко-католической епархии в комитате Мараморош в 1690-1733 гг.. *PRAVOSLÁVNÝ TEOLOGICKÝ ZBORNÍK*. Editor: doc. ThDr. Ján Husár, PhD. Prešovska univerzita v Prešove. Pravoslávna bohoslovecká fakulta. XLVIII (33). Prešov, 2022. 302 s. S. 242–292.
7. Монич О., Міськов І. Єпископські та монастирські сфрагіси 1690 – 1735 рр., як джерело до вивчення історії Марамороської православної єпархії та Марамороського унійного вікаріату. *Науковий вісник Ужгородського університету*. Серія «Історія». 2022. Вип. 1 (46). С. 167–190. [https://doi.org/10.24144/2523-4498.1\(46\).2022.257462](https://doi.org/10.24144/2523-4498.1(46).2022.257462)
8. Мороз В. Реформи митрополита Рутського та їх рецепція у Мукачівській єпархії: від прийняття унійної ідеї до створення василіянської провінції. *Zakon Bazyliński na tle mozaiki wyznaniowej i kulturowej Rzeczypospolitej i krajów ościennych*. Rzeszow, 2018. С. 227–237.
9. Мороз В. Мукачівський єпископ Стефан (Симеон) Ольшавський: його життя і свячення Київським митрополитом Атанасієм Шептицьким у 1735 р. (публікація грамоти свячень). *Науковий вісник Ужгородського університету*. Серія «Історія». 2021. Вип. 2 (45). С. 8–15. [https://doi.org/10.24144/2523-4498.2\(45\).2021.246420](https://doi.org/10.24144/2523-4498.2(45).2021.246420)
10. Пап Степан, о. *Історія Закарпаття: У 3-х т.* Т. III. Івано-Франківськ: Нова зоря, 2003. 648 с.
11. Пекар А. Василіянська Провінція св. Миколая на Закарпатті. *Записки ЧСВВ*. Сер. 2. Секція II. Т. XI (XVII). Вип. 1–4. Рим, 1982. С. 131–164.
12. Пекар А. *Нариси історії Церкви Закарпаття*. Т. I: Єпархічне оформлення. Рим-Львів, 1997. 232 с.
13. Пекар А. *Нариси історії Церкви Закарпаття*. Т. III: Монаше життя. Ужгород, 2014. 216 с.
14. Пронин Василий, архим. *История Православной Церкви на Закарпатье*. Издание 2-е. Свято-Николаевский Мукачевский монастырь. ОРП «Філокалія», 2009. 524 с.
15. Balogh Mihály. *A Máramarosi görög szertartású orosz egyház és vicariatus történelme*. Ungvár, 1909. 35 p.
16. Baran A. *Eparchia Maramorošiensis eiusque unio*. Romae, 1962. 107 p.
17. Hodinka A. *A munkácsi görög szertartású püspökség okmánytára. I. KÖT. 1458-1715*. Ungvár, 1911. LVI. 659 p.

18. P. Athanasius G. Welykyj. *ACTA S. C. DE PROPAGANDA FIDE ECCLESIAM CATHOLICAM UCRAINAE ET BIELARUSJAE SPECTANTIA*. Vol. III. 1710-1740. Romae, 1954. 325 p.
19. Vladimirus de juxta hornad - J. V. Timkovic, OSBM. *Dejiny greckokatolikov Podkarpatska (9.-18. storocie)*. Kosice, 2004. 956 p.
20. Державний архів Закарпатської області (далі – ДАЗО).

References

1. Dr. Vasylij Hadzheha. Dodatky k istorii' Rusynov y rus'kykh tserkvej v Maramoroshi. Studiy ystorychno-arkhyvni [Additions to the history of Rusyns and Russian churches in Maramorosh. Historical and archival studies]. *Naukovyy zbornyk Tovarystva «Prosvita» v Uzhhorodi za rok' 1922*. Vydaie lyteraturno-naukovyy oddil. Pod red. Avhustyna Voloshyna, Dr. Vasyliia Hadzhehy, Dr. Yvana Pan'kevycha y dr. Volodymyra Byrchaka. Rochnyk I. Uzhgorod: Knyhopechatnia aktsijnoho tovarystva «Unio», 1922. S. 112–176. (in Church Slavonic).
2. Dulyshkovych Ioann, o. *Ystorycheskija cherty Ugro-Russkykh'* [Historical features of the Ugro-Russians]. Tetrad' III. Ungvar', 1877. 234 s. (in Church Slavonic).
3. Zhatkovych Yuriy, o. Borot'ba Mukachivs'koyi hreko-katolyts'koyi ieparkhiyi proty vplyvu Egera. Istorychne doslidzhennja [The struggle of the Mukachevo Greek Catholic diocese against Eger's influence. Historical research]. Zhatkovych Yuriy. *Pratsi z istorii Uhors'koi Rusi*. Uporiadk. i peredm. O.S. Mazurka. Red. O. Kozoriz. Uzhgorod: Mystets'ka liniya, 2008. 452 s., il. S. 235–316. (in Ukrainian).
4. Kynakh Hlib. Naselennya sil Lavok i Bobovysch na pochatku XVIII st. [The population of the villages of Lavok and Bobovysh at the beginning of the 18th century]. *Naukovyy zbirnyk Tovarystva «Prosvita» v Uzhgorodi*. Rochnyk XIII – XIV. Uzhgorod, 1938. S. 165–170. (in Ukrainian).
5. Luchkaj M. *Istoriya karpats'kykh rusyniv* [History of Carpathian Ruthenians]. U shesty tomakh. Deshyfruvannya rukopysu Yu.M. Saka; per. ukr. movoiu A.M. Ihnata; pokazhchyky D.D. Danylyuka, I.M. Sen'ka. T. III. Uzhgorod: Zakarpattya, 2002. 328 s., il. (in Ukrainian).
6. Monych A., prot. Ustanovlenye iurysdyktsyy Mukachevskoj hreko-katolycheskoj eparkhiy v komytate Maramorosh v 1690-1733 hh. [Establishment of the jurisdiction of the Mukachevo Greek Catholic diocese in the county of Maramorosh in 1690 – 1733]. *PRAVOSLÁVNÝ TEOLOGICKÝ ZBORNÍK*. Editor: doc. ThDr. Ján Husár, PhD. Prešovska univerzita v Prešove. Pravoslávna bohoslovecká fakulta. XLVIII (33). Prešov, 2022. S. 242–292. (in Russian).
7. Monych O., Mis'kov I. Yepyskops'ki ta monastyr's'ki sfrahisy 1690 – 1735 rr., iak dzherelo do vyvchennia istorii Maramoros'koi pravoslavnoi ieparkhii ta Maramoros'koho unijnoho vikariatu [Episcopal and monastic records of 1690-1735 as a source for studying the history of the Maramoros orthodox diocese and the Maramoros union vicariate] (in Ukrainian). *Naukovyy visnyk Uzhhorods'koho universytetu*. Seriiia «Istorija». 2022. Vyp. 1 (46). S. 167–190. [https://doi.org/10.24144/2523-4498.1\(46\).2022.257462](https://doi.org/10.24144/2523-4498.1(46).2022.257462) (in Ukrainian).
8. Moroz V. Reformy mytropolyta Ruts'koho ta ikh retseptsiya u Mukachivs'kij ieparkhiyi: vid pryjniattia unijnoyi idei do stvorennia vasyliians'koyi provintsiyi [Reforms of metropolitan Rutskyi and their reception in the Mukachevo diocese: from the adoption of the union idea to the creation of the basilian province]. *Zakon Bazylianski na tle mozaiki vyznaniowej i kulturowej Rzeczypospolitej i krajów ościennych*. Rzeszow, 2018. s. 227–237. (in Ukrainian).
9. Moroz V. Mukachivs'kyj iepyskop Stefan (Symeon) Ol'shavs'kyj: joho zhyttia i sviachennya Kyivs'kym mytropolytom Atanasijem Sheptyts'kym u 1735 r. (publikatsija hramoty sviachen') [Bishop Stefan (Simeon) Olshavskyi of Mukachevo: his life and ordination by metropolitan Athanasius Sheptytskyi of Kyiv in 1735 (publication of the certificate of ordination)]. *Naukovyy visnyk Uzhhorods'koho universytetu*. Serija «Istorija». 2021. Vyp. 2 (45). S. 8–15. [https://doi.org/10.24144/2523-4498.2\(45\).2021.246420](https://doi.org/10.24144/2523-4498.2(45).2021.246420) (in Ukrainian).

10. Pap Stepan, o. *Istoriya Zakarpattya* [History of Transcarpathia]. U 3-kh t. T. III. Ivano-Frankivs'k: Nova zoria, 2003. 648 s. (in Ukrainian).
11. Pekar A. Vasylians'ka Provintsiya sv. Mykolaya na Zakarpatti [Basilian Province of st. Nikolay in Transcarpathia]. *Zapysky ChSVV*. Ser. 2. Sektsija II. T. XI (XVII). Vyp. 1–4. Rym, 1982. S. 131–164. (in Ukrainian).
12. Pekar A. *Narysy istorii' Cerkvy Zakarpattya* [Essays on the history of the Church of Transcarpathia]. T. I: Yerarkhichne oformlennya. Rym-L'viv, 1997. 232 s. (in Ukrainian).
13. Pekar A. *Narysy istoriyi' Cerkvy Zakarpattya* [Essays on the history of the Church of Transcarpathia]. T. III: Monashe zhyttya. Uzhgorod, 2014. 216 s. (in Ukrainian).
14. Pronin Vasilij, arkhim. *Istorija Pravoslavnoj Cerkvi na Zakarpat'je* [History of the Orthodox Church in Transcarpathia]. Izdaniye 2-e. Svyato-Nikolaevskij Mukachevskij monastyr'. ORP «Φιλοκαλία», 2009. 524 s. (in Russian).
15. Balogh Mihály. *A Máramarosi görög szertartású orosz egyház és vicariatus történelme*. Ungvár, 1909. 35 p. (in Hungarian).
16. Baran A. *Eparchia Maramorošiensis eiusque unio*. Romae, 1962. 107. (in Latin).
17. Hodinka A. *A munkácsi görög szertartású püspökség okmánytára. I. KÖT. 1458-1715*. Ungvár, 1911. LVI. 659 p. (in Hungarian).
18. P. Athanasius G. Welykyj. *ACTA S. C. DE PROPAGANDA FIDE ECCLESIAM CATHOLICAM UCRAINAE ET BIELARUSJAE SPECTANTIA*. Vol. III. 1710-1740. Romae, 1954. 325 p. (in Latin).
19. Vladimirus de juxta hornad - J. V. Timkovic, OSBM. *Dejiny greckokatolikov Podkarpatska (9.-18. storocie)*. Kosice, 2004. 956 p. (in Slovak).
20. Derzhavnyj arkhiv Zakarpatsjkoyi oblasti (DAZO).

УДК 94(477.54) «1850/1900»

DOI: 10.26565/2227-6505-2021-33-02

**ДО ПРОБЛЕМИ ІДЕНТИФІКАЦІЇ РЕЛІГІЙНИХ СЕКТ В УКРАЇНСЬКІЙ ПРОВІНЦІЇ
(на прикладі села Комісарівка Катеринославської губернії)****В.П. Потоцький**Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна,
v.pototsky@karazin.ua; <https://orcid.org/0000-0002-6322-3581>

Мета. Стаття має на меті висвітлити історію появи та поширення релігійної секти в селі Комісарівка Верхньодніпровського повіту Катеринославської губернії та на підставі характерних ознак спробувати встановити її конфесійну приналежність.

Методологія дослідження. Методологічну основу статті складають принципи історизму та об'єктивності, реалізовані із застосуванням низки методів: загальнологічних (аналізу та синтезу), а також класифікаційного, компаративного та метода періодизації.

Наукова новизна. Уперше у вітчизняній історіографії предметом спеціального наукового дослідження стала мікроісторія окремої релігійної громади, що наприкінці XIX століття виникла у сільській провінції на півдні України. На підставі місіонерських звітів та репортажів світських публіцистів розглянуто роль засновників секти, окреслено коло зв'язків із спорідненими організаціями, проаналізовано особливості поведінки її членів.

Висновки. З'ясовано, що перші проповідники занесли нове вчення до рідної Комісарівки з Херсонської губернії або з Північнокавказького регіону. Створена ними секта за своїм характером була дуже схожою на христовівську. Її початкова історія тісно пов'язана зі штундизмом, проте окремі особливості церемоніалу носили яскраво виражене хлістівське забарвлення. Сектантська громада в селі Комісарівка являла собою цікавий симбіоз протестантизму з простонародним містицизмом, що у середовищі релігійних дисидентів Катеринославської губернії зустрічалося доволі часто. Проте дана громада не входила до якоїсь більш розгалуженої спільноти і на протязі свого існування залишалася абсолютно автономною одиницею. Ставлення сановників РПЦ та представників світської влади до нової релігійної організації було вкрай негативним. Проти сектантів застосовувалися різні засоби тиску. Незважаючи на це, неформальна релігійна група в селі Комісарівка довгий час залишалася однією з найбільших у Верхньодніпровському повіті.

Ключові слова: Катеринославська губернія, село Комісарівка, кінець XIX ст., міжконфесійні стосунки, релігійне сектантство, хлисти, шалопути.

Purpose. The purpose of the article is to highlight the history of the emergence and spread of a religious sect in the village of Komisarivka of the Upper Dnipro district of the Katerynoslav province and to try to establish its religious affiliation based on characteristic features.

Research methodology. The methodological basis of the article is formed by the principles of historicism and objectivity, implemented by using several methods: general logical (analysis and synthesis), as well as classification, comparative, and periodization methods.

Scientific novelty. For the first time in domestic historiography, the microhistory of a separate religious community that arose in a rural province in the south of Ukraine at the end of the 19th century became the subject of a special scientific study. On the basis of missionary reports and reports of secular publicists, the role of the founders of the sect was considered, the circle of connections with related organizations was analyzed as well as peculiarities of the behavior of its members.

Conclusions. *It was found out that the first preachers brought new teachings to their native Komisarivka from the Kherson province or from the North Caucasus region. The sect they created was very similar in character to the Khlysts sect. Its initial history is closely related to Stundism, however, certain features of the ceremonies strongly resembled the Khlysts' ones. The sectarian community in the village of Komisarivka was an interesting symbiosis of Protestantism with popular mysticism, which was quite common among religious dissidents of the Katerynoslav province. However, this community was not part of any more extensive community and throughout its existence remained a completely autonomous unit.*

The attitude of dignitaries of the Russian Orthodox Church and representatives of secular authorities towards the new religious organization was extremely negative. Various means of pressure were used against the sectarians. Despite this, the informal religious group in the village of Komisarivka for a long time remained one of the largest in the Upper Dnipro district.

Key words: *Katerynoslav province, Komisarivka, late 19th century, interfaith relations, religious sectarianism, Khlysts, shaloputs.*

Якщо говорити про поширення христововірства (хлистівства) в українських губерніях Російської імперії, то Катеринославщину слід згадати серед перших. Розташована на самому півдні країни, в степовому краї, де створені різними переселенцями селища знаходилися на значній відстані один від одного, Катеринославська губернія просто не могла не стати притулком для різних сект. А якщо зважити на близькість Дону і Кубані, а також традиції духоборства, що залишилися ще з запорозьких часів, то поява тут христововірства виглядає цілком закономірною.

На значний кавказький вплив вказує і наявність екзоніму «шалопути», який був поширеним у Катеринославській губернії та вніс певну плутанину до роботи дослідників російського релігійного різномислення. Шалопутів, нарівні з «стрибунами» та «скакунами», іноді розглядають як окремих напрямків у містичному сектантстві, відокремлюючи від «людей Божих», тобто від хлистів. З таким висновком ніяк не можна погодитися через кілька причин: у всіх названих груп практикувалося обожнювання людини, «радіння» та суворий аскетизм. До того ж вони залишалися таємними, воліючи без крайньої необхідності не афішувати своє сектантство і не відокремлюватися від РПЦ. А головне, самі катеринославські місіонери згодом усвідомили абсолютну тотожність місцевих шалопутів із відомими всій Росії хлистами. «Секта "людей Божих" – писав місіонер К. Корольков, – найбільш поширена в Росії та в інших місцевостях, а послідовники її носять різні найменування: так у Симбірській губернії вони називаються "Богомолами", в Самарській губернії "Монтанами", в Саратовській "Хлистами", у Костромській "Вертунами" та ін. У Катеринославській, Полтавській і Харківській губерніях вони глузливо називаються несхвальним словом "Шалопути", тобто людьми, що збилися з пантелику, з правого шляху. Секта ця, тобто секта "людей Божих", (вона ж "Хлисти, Шалопути" та ін.) являє першу стадію в розвитку скопечкої секти» [15, с. 238]. Слід зауважити, що у місіонерських документах 80-х років XIX століття повсюдно присутній лише термін «шалопути», наприкінці наступного десятиліття його починають вживати паралельно з терміном «хлисти». У якості прикладу можна навести такі цитати: «Характеризуючи головні сектантські групи, що існують в Катеринославській єпархії – хлистовщину (шалопутство) та штунду, місіонер Дороніцин зауважив, що крім цих офіційних ворогів церкви є багато інших...» [16, с.738]; «Бесіди з шалопутами-хлистами з'їзд знайшов необхідним починати бесідою про втілення Господа нашого І. Христа...» [17, с.769]; «Хлисти чи шалопути з'явилися в єпархії на початку 60-х років минулого століття...» [3, с.330]. На початку XX століття слово «шалопути» практично зникає зі сторінок офіційних звітів, оскільки його остаточно витіснило загальноросійське визначення «хлисти». У народній пам'яті воно зберігалося значно довше і часто застосовувалося по відношенню до всіх релігійних дисидентів без розбору.

Серед особливостей міжконфесійних відносин у Катеринославській губернії можна назвати близьке сусідство сект містичного і раціоналістичного характеру. Масштабне поширення в єпархії всіляких протестантських течій неминуче призводило до тісної комунікації між умовними «штундистами» (власне штундистами, баптистами, євангельськими християнами) та христововірами («людьми Божими»), а пізніше «Новим Ізраїлем». Міжсектантські трансформації мали взаємний характер, вносячи певну плутанину до уявлення парафіяльних священників про власну паству і, як наслідок, до офіційної статистики. Початкові спроби представників православного кліру розмежовувати зони впливу містиків та раціоналістів виглядають доволі наївно. «Коли у Київській та Херсонській єпархіях, – писав 1875 року протоієрей Ф. Покровський, – цілими тисячами з'явилися штундисти, які відокремилися від церкви, як то кажуть, внаслідок своєкорисливості духовенства, коли і в селах нашої єпархії з'явилися шалопути...» [20, с. 296]. І лише пізніше до багатьох священників прийшло усвідомлення більш складної ситуації, що неминуче позначилося і на публікаціях у єпархіальній пресі [13].

Міжконфесійним взаєминам на Півдні України та зокрема у Катеринославській губернії приділяло увагу немало вітчизняних науковців. Однак серед тих, хто побіжно торкався теми христововірства, можна виділити тільки Оксану Безносову, яка у своїй ґрунтовній праці «Екатеринославская губерния – Terra Incognita євангельського движения в Российской империи (середина XVIII – 1917 г.)» [11], неодноразово згадувала про місцеву секту шалопутів. В своїх попередніх розвідках ми також розглядали проблему культурної інтеграції сектантів-христів в український соціум кінця XIX-початку XX ст. [21].

Секта в селі Комісарівка залишається однією з головних загадок в історії релігійного дисидентства Катеринославської губернії. Вивчення її особливостей породжує більше запитань, ніж може дати відповідей. Спочатку ці люди позиціонувалися виключно як штундисти, оскільки на протестантизм комісарівських сектантів вказувало дуже багато факторів. Тут слід навести і думку православних місіонерів, не завжди влучну, але в даному випадку на диво одностайну. «Про штундистів у селі Комісарівці Верхньодніпровського повіту в Катеринославській губернії», «До історії комісарівських штундистів у Верхньодніпровському повіті Катеринославської губернії», «Зухвалість штундистів села Комісарівка Верхньодніпровського повіту» — так у 80-х роках XIX століття виглядали заголовки у єпархіальній пресі. Клерикальні борці з інакодумством вважали цю громаду найбільшим осередком штундизму у всій губернії, і тому їхня підвищена увага є цілком зрозумілою. Цікаво, що ніхто з консисторських фахівців, які ретельно вивчили догматику та поведінку комісарівських сектантів, жодного разу не висловили сумніву в протестантському характері їхнього об'єднання. У протоколі Комісарівського місіонерського комітету від 9 вересня 1886 року навіть наводиться посилання на книгу О. Ушинського «Віровчення малоросійських штундистів», згідно з якою погляди деяких жителів села Комісарове нагадували вчення «Чаплинських сектантів» (*Село Чаплинка Київської губернії було одним із найстаріших вогнищ штундизму в Україні – В.П.*) [22, с. 382-383].

З висновком місіонерів про те, що у Комісарівці з'явився саме штундизм, справді важко не погодитись. Взяти хоча б походження нового релігійного вчення. Його першими проповідниками стали відставний солдат Матвій Литвинов (Рева) та селянин Матвій Чернишов, які до 1872 року працювали у німецьких колоністів на Кавказі та під Херсоном [18, с.155]. Свою проповідь вони будували на критиці парафіяльного кліру, виступали проти шанування ікон, проти культу святих, проти здійснення обрядів під час церковної служби. Причому це робилося відкрито, і надалі численні послідовники Литвинова та Чернишова припиняли будь-яке спілкування з РПЦ. На всі ці обставини православні священники, а також місіонери регулярно звертали увагу у своїх статтях та звітах [19, с. 600-601; 14, с. 70-71; 12, с. 17-18; 23, с. 421-424]. І головне – підозрювані в єресі самі називали себе сектантами і навіть штундистами [18, с. 156; 14, с.70], що абсолютно неймовірно для христоверів або для інших містиків.

Дивує також хвилеподібна динаміка розвитку комісарівського сектантства. Місцева громада штундистів з'явилась після 1872 року, а до 1885 року вже збільшилася до 149 осіб [19, с. 600]. У відповідь на таку явну загрозу для православ'я в селі негайно було створено місіонерський комітет, який енергійно взявся за боротьбу зі штундою. У період з 1885 по 1890 роки з РПЦ возз'єдналося лише 19 сектантів. Проте в 1890 році відбулася зовсім несподівана і вкрай втішна для місіонерів подія: вся громада в кількості 190 чоловік разом зі своїми керівниками написала покайні розписки, де виявила бажання повернутися у православ'я [18, с.169]. Слід зазначити, що масове зречення від секти вкрай рідко зустрічалося серед протестантів, проте христововіри ставилися до подібного кроку з більшим розумінням. Як би там не було, але ця формальна перемога дала підставу захисникам церковної єдності з оптимізмом констатувати: «Подальший рух та розвиток сектантства у с. Комісарівка спільними турботами і зусиллями парафіяльних священиків і комітету вже давно перервано» [1, с. 100].

Останні місіонерські реляції про успіхи відносяться до 1895 року і, як з'ясувалося, вони виявилися значно перебільшеними. Приблизно в цей саме час (1895-1896 роки) Комісарівку відвідувала революціонерка і відома дослідниця російського сектантства У. Ясевич-Бородаєвская, яка з легкістю знайшла у селі громаду так званих «стрибунів». Публіцистці вдалося побувати на «радінні» та навіть записати тексти деяких «розспівців». До речі, на думку В. Ясевич-Бородаєвської, різниця між хлистами та «стрибунами» якраз і полягала саме у сюжетах їхніх духовних пісень, в останніх вони здавалися більш спрощеними [24, с. 240]. Дослідниця навіть не припускала думки, що перед нею штундисти, вона лише намагалася зрозуміти, наскільки ортодоксальними є христововіри, які мешкають у Комісарівці. В результаті В. Ясевич-Бородаєвська дійшла висновку, що зустріла, за її висловлюванням, «відщепенців» чи «недосконалих» хлистів, зазначивши, що «Секта стрибунів швидко зростає, маючи всюди масу прозелітів» [24, с. 242].

У 1903 році наявність хлистів у Комісарівці було визнано і єпархіальним місіонером І. Айвазовим, фаховій компетенції якого можна повністю довіряти. Визнаючи, що років десять тому село вважалося одним із перших у губернії «осередків штунди», консисторський чиновник констатував сумну для нього трансформацію «колишніх штундистів», котрі «поступово перейшли в шалопутство» [2, с. 469]. Місіонер зауважував, що христововіри зосереджені в одній частині Комісарівки – у так званій Лозуватці і «вірні заповіту старих хлистів...шалопути старанно зберігають зовнішній вигляд православного і в усьому, що стосується їхньої секти, діють дуже обережно» [2, с. 469]. Ясевич-Бородаєвська також зазначала, що комісарівські «стрибуни» зберігають у своїх будинках ікони «як формальні патенти на благонадійність» [24, с.241]. Зазначена обставина ставить крапку у суперечці про можливий штундизм комісарівських сектантів у перші роки ХХ століття, адже протестанти зазвичай повертали ікони назад до церкви.

У подальших місіонерських звітах село Комісарівка незмінно фігурує серед тих населених пунктів Катеринославської губернії, де було виявлено шалопутство [3, с. 330; 4, с. 135; 9, с. 10; 6, с.8; 7, с.171; 8, с. 418; 5, с.10]. У документі за 1909 рік навіть сказано, що «центром і єдиним пунктом старого хлиствства, як і раніше, залишається с. Комісарівка Верхньодніпровського повіту, де послідовників цієї секти налічується понад **п'ятсот** (Виділено нами – В.П.) осіб» [6, с.8]. Дані про півтисячі комісарівських христововірів (точніше про 534 [10, с. 15]) є майже в кожному місіонерському огляді початку ХХ століття.

Показово, що в цих рапортах Комісарівку можна зустріти і серед тих сіл, де був поширений штундизм. Подібне сусідство можна пояснити або перестрашуванням єпархіальних статистиків, або паралельним існуванням двох не пов'язаних між собою громад: містиків та раціоналістів. У такому разі проблема виникнення христововірства в Комісарівці набуває нової гостроти.

Слід звернути увагу, що у питанні про походження комісарівського стрибунства/шалопутства думки В. Ясевич-Бородаєвської та І. Айвазова багато в чому зійшлися. Революціонерка вказувала, що до Комісарівки приїжджав із села Широкого «стрибунський проповідник Скірко» [24, с.243]. А місіонер писав, що місцеві хлисті «у кількості 534 чоловік не погодилися змінити ім'я (*На «Новий Ізраїль» – В.П.*) і не перебувають навіть у спілкуванні з новоізраїльтянами Ростова та Таганрогу, а керуються хлистом на прізвище Скорко з Херсонської єпархії» [9, с. 10]. Значно раніше І. Айвазов стверджував, що більшість комісарівських шалопутів складали колишні штундисти, причому цей перехід відбувався під впливом «херсонських хлистів» [2, с. 469]. Як наслідок, у Комісарівці справді утворилася якась вельми незвичайна громада христововірів, яка значно виділялася серед іншого шалопутського співтовариства Катеринославської губернії. Її відрізняв, насамперед контингент, що складався переважно з колишніх протестантів, масовість та відсутність помітних зв'язків із єдиновірцями в межах єпархії. Невипадково В. Ясевич-Бородаєвська звернула на це увагу, написавши: «Зустрічаються абсолютно самостійні центри стрибунства, поза всякими хлистівськими впливами, як це ми бачимо в с. Комісарівці» [24, с. 242].

Ще однією версією, яка пояснює перехід комісарівських сектантів від штундизму до христовівства, може бути їхнє знайомство з німецькими «братами», про яке мимохіть згадує В. Ясевич-Бородаєвська [24, с. 242]. Наприкінці ХІХ століття в деяких менонітських та баптистських громадах, що існували в німецьких колоніях Півдня України та Закавказзя, став виділятися власний містичний напрям, який іноді називали «скакунами». До речі, тут простежується деяка аналогія з визначенням «стрибуни», що часто використовується дослідницею. Такий розвиток подій міг мати місце, до того ж він багато в чому пояснює масовість переходу комісарівських сектантів з одного напрямку до іншого. Однак у такому разі постає питання про наявність у місцевих «стрибунів» суто російського хлистівського фольклору. В. Ясевич-Бородаєвська згадує автентичні терміни «корабель», «брати-корабельники», «кормчий», «пророк», а також наводить великі уривки зі «стрибунських розспівців», де відомі алегорії російських хлистів відтворені з великою кількістю українізмів, що говорить про повну відсутність іноземного впливу. Як приклад можна навести наступний уривок (орфографія оригіналу збережена):

Ми у этому дому,
Як у царствіи в раю,
Шо ми Духом запоем,
Усі «корабличком» пойдем,
В труби ангели вострубят...
Ми пойдем усі «на кругу»,
Як ангели запоем,

Да и «хрестечком» пойдем...[24, с. 233-234]

Насамкінець хотілося б погодитися з думкою сучасної дослідниці О. В. Безносової, яка відносить громаду в селі Комісарівка до тієї категорії катеринославського сектантства, якій православні місіонери дали не дуже чітке визначення «штундо-хлисти» [11, с. 198-199]. Цей термін при всій його політичній ангажованості найкраще підходить для характеристики доволі загадкового явища, що відбувалося у релігійному житті Верхньодніпровського повіту на межі ХІХ та ХХ століть.

Література

1. А. Т. Миссионерский съезд в городе Верхнеднепровске и его занятия. *Екатеринославские епархиальные ведомости*, 1895, №4. С. 96-106.
2. Айвазов И. Из дневника миссионера. *Екатеринославские епархиальные ведомости*, 1903, №18. С. 469-475.
3. Айвазов И. Состояние сектантства и раскола и деятельность православной миссии в Екатеринославской епархии за 1902 год. *Екатеринославские епархиальные ведомости*, 1903, №13. С.325-333.
4. Айвазов И. Состояние сектантства и раскола и деятельность православной миссии в Екатеринославской епархии за 1903 год. *Екатеринославские епархиальные ведомости*, 1904, №5. С.135-143.
5. Афанасьев А. Состояние сектантства и деятельность православной миссии в Екатеринославской епархии в 1912 году. *Екатеринославские епархиальные ведомости*, 1913, №8. С.9-20.
6. Афанасьев А. Состояние сектантства и раскола и деятельность православной миссии в Екатеринославской епархии в 1909 году. *Екатеринославские епархиальные ведомости*, 1910, №5. С.1-12.
7. Афанасьев А. Состояние сектантства и раскола и деятельность православной миссии в Екатеринославской епархии в 1910 году. *Екатеринославские епархиальные ведомости*, 1911, №6. С.159-175.
8. Афанасьев А. Состояние сектантства и раскола и деятельность православной миссии в Екатеринославской епархии в 1911 году. *Екатеринославские епархиальные ведомости*, 1912, №8. С.417-435.
9. Афанасьев А. Состояние сектантства и раскола и деятельность православной миссии в Екатеринославской епархии в 1908 году. *Екатеринославские епархиальные ведомости*, 1909, №9. С.1-12.
10. Афанасьев А. Состояние сектантства и раскола и деятельность православной миссии в Екатеринославской епархии в 1908 году. *Екатеринославские епархиальные ведомости*, 1909, №10. С. 1-27.
11. Безносова О. В. Екатеринославская губерния – Terra Incognita евангельского движения в Российской империи (середина XVIII – 1917 г.). Steinhagen: Samenkorn, 2014, 545с.
12. Дерзость штундистов села Комиссаровка Верхнеднепровского уезда. *Екатеринославские епархиальные ведомости*, 1887, №1. С. 16-20
13. Заметка о шалопутах и штундистах в Екатеринославской епархии. *Екатеринославские епархиальные ведомости*, 1884, №22. С. 425-435.
14. К истории комиссаровских штундистов в Верхнеднепровском уезде Екатеринославской губернии. *Екатеринославские епархиальные ведомости*, 1886, №3. С. 68-72.
15. Корольков К. Один из видных представителей сектантства (шалопутства) Екатеринославской епархии – отставной солдат Григорий Шевченко. *Екатеринославские епархиальные ведомости*, 1890, №9. С. 237-245.
16. Миссионерский Съезд Духовенства Екатеринославской Епархии. *Екатеринославские епархиальные ведомости*, 1897, №29. С. 737-741.
17. Миссионерский Съезд Духовенства Екатеринославской Епархии. *Екатеринославские епархиальные ведомости*, 1897, №30. С. 766-772.
18. Монастырев М. О Миссионерских противосектантских Комитетах в Екатеринославской Епархии с кратким обзором истории и характеристикою местного сектантства. *Екатеринославские епархиальные ведомости*, 1891, №9. С. 150-171.
19. О штундистах в селе Комиссаровке Верхнеднепровского уезда в Екатеринославской губернии. *Екатеринославские епархиальные ведомости*, 1885, №24. С. 598-607.

20. Покровский Ф. К вопросу об устройстве свечной продажи в нашей епархии. *Екатеринославские епархиальные ведомости*, 1875, №19. С. 295-302.
21. Потоцький В.П. Поява та поширення секти шалопутів у Павлоградському повіті Катеринославської губернії (друга половина XIX ст.). *Вісник Харківського національного університету ім. В.Н.Каразіна, «Історія України. Українознавство: історичні та філософські науки»*. 2020, вип. 31. С. 51-59.
22. Протокол Ростовского на Дону Миссионерского комитета. *Екатеринославские епархиальные ведомости*, 1886 – №20 – С. 379-385.
23. Протоколы Миссионерских Комитетов. *Екатеринославские епархиальные ведомости*, 1889, №24. С. 421-430.
24. Ясевич-Бородаевская В. И. Очерки из истории сектантских движений в Екатеринославской губернии. *Новое слово*, 1897. Кн.4, январь. С. 215-262.

References

1. A. T. Missionerskiy s'ezd v gorode Verkhnedneprovsk i ego zanyatiya [The missionary congress in the city of Verkhnedneprovsk and its activities]. *Ekaterinoslavskie eparhialnyie vedomosti*, 1895, № 4. S. 96-106. (in Russian).
2. Ayvazov I. Iz dnevnika missionera [From the missionary's diary]. *Ekaterinoslavskie eparhialnyie vedomosti*, 1903, № 18. S. 469-475. (in Russian).
3. Ayvazov I. Sostoyanie sektantstva i raskola i deyatelnost pravoslavnoy missii v Ekaterinoslavskoy eparhii za 1902 god [The state of sectarianism and schism and the activity of the Orthodox mission in the Ekaterinoslav diocese in 1902]. *Ekaterinoslavskie eparhialnyie vedomosti*, 1903, № 13. S.325-333. (in Russian).
4. Ayvazov I. Sostoyanie sektantstva i raskola i deyatelnost pravoslavnoy missii v Ekaterinoslavskoy eparhii za 1903 god [The state of sectarianism and schism and the activity of the Orthodox mission in the Ekaterinoslav diocese in 1903]. *Ekaterinoslavskie eparhialnyie vedomosti*, 1904, № 5. S.135-143. (in Russian).
5. Afanasev A. Sostoyanie sektantstva i deyatelnost pravoslavnoy missii v Ekaterinoslavskoy eparhii v 1912 godu [The state of sectarianism and schism and the activity of the Orthodox mission in the Ekaterinoslav diocese in 1912]. *Ekaterinoslavskie eparhialnyie vedomosti*, 1913, № 8. S.9-20. (in Russian).
6. Afanasev A. Sostoyanie sektantstva i raskola i deyatelnost pravoslavnoy missii v Ekaterinoslavskoy eparhii v 1909 godu [The state of sectarianism and schism and the activity of the Orthodox mission in the Ekaterinoslav diocese in 1909]. *Ekaterinoslavskie eparhialnyie vedomosti*, 1910, № 5. S.1-12. (in Russian).
7. Afanasev A. Sostoyanie sektantstva i raskola i deyatelnost pravoslavnoy missii v Ekaterinoslavskoy eparhii v 1910 godu [The state of sectarianism and schism and the activity of the Orthodox mission in the Ekaterinoslav diocese in 1910]. *Ekaterinoslavskie eparhialnyie vedomosti*, 1911, № 6. S.159-175. (in Russian).
8. Afanasev A. Sostoyanie sektantstva i raskola i deyatelnost pravoslavnoy missii v Ekaterinoslavskoy eparhii v 1911 godu [The state of sectarianism and schism and the activity of the Orthodox mission in the Ekaterinoslav diocese in 1911]. *Ekaterinoslavskie eparhialnyie vedomosti*, 1912, № 8. S.417-435. (in Russian).
9. Afanasev A. Sostoyanie sektantstva i raskola i deyatelnost pravoslavnoy missii v Ekaterinoslavskoy eparhii v 1908 godu [The state of sectarianism and schism and the activity of the Orthodox mission in the Ekaterinoslav diocese in 1908]. *Ekaterinoslavskie eparhialnyie vedomosti*, 1909, № 9. S.1-12. (in Russian).
10. Afanasev A. Sostoyanie sektantstva i raskola i deyatelnost pravoslavnoy missii v Ekaterinoslavskoy eparhii v 1908 godu [The state of sectarianism and schism and the activity of the Orthodox mission in the Ekaterinoslav diocese in 1908]. *Ekaterinoslavskie eparhialnyie vedomosti*, 1909, № 10. S.1-27. (in Russian).

11. Beznosova O. V. *Ekaterinoslavskaya guberniya – Terra Incognita evangel'skogo dvizheniya v Rossiyskoy imperii (seredina XVIII – 1917 g.)* [Ekaterinoslav province – Terra Incognita of the evangelical movement in the Russian Empire (middle of XVIII – 1917)]. Steinhagen: Samenkorn, 2014, 545s. (in Russian).
12. Derzost shtundistov sela Komissarovka Verkhnedneprovskogo uezda [The audacity of the stundists of Komissarovka village, Verkhnedneprovsky District]. *Ekaterinoslavskie eparhialnyie vedomosti*, 1887, № 1. S. 16-20. (in Russian).
13. Zametka o shaloputah i shtundistah v Ekaterinoslavskoy eparhii [A note about shaloputs and stundists in the Ekaterinoslav diocese]. *Ekaterinoslavskie eparhialnyie vedomosti*, 1884, № 22. S. 425-435. (in Russian).
14. K istorii komissarovskikh shtundistov v Verkhnedneprovskom uezde Ekaterinoslavskoy gubernii [To the history of the Komissarovka stundists in the Verkhnedneprovsky District of the Ekaterinoslav province]. *Ekaterinoslavskie eparhialnyie vedomosti*, 1886, № 3. S. 68-72. (in Russian).
15. Korolkov K. Odin iz vidnykh predstaviteley sektantstva (shaloputstva) Ekaterinoslavskoy eparhii – otstavnoy soldat Grigoriy Shevchenko [One of the prominent representatives of sectarianism (shaloputs) of the Ekaterinoslav diocese - retired soldier Hryhory Shevchenko]. *Ekaterinoslavskie eparhialnyie vedomosti*, 1890, № 9. S. 237-245. (in Russian).
16. Missionerskiy S'ezd Duhovenstva Ekaterinoslavskoy Eparhii [Missionary Congress of the Clergy of the Ekaterinoslav diocese]. *Ekaterinoslavskie eparhialnyie vedomosti*, 1897, № 29. S. 737-741. (in Russian).
17. Missionerskiy S'ezd Duhovenstva Ekaterinoslavskoy Eparhii [Missionary Congress of the Clergy of the Ekaterinoslav diocese]. *Ekaterinoslavskie eparhialnyie vedomosti*, 1897, № 30. S. 766-772. (in Russian).
18. Monastyirev M. O Missionerskikh protivosektantskikh Komitetakh v Ekaterinoslavskoy Eparhii s kratkim obzorem istorii i harakteristikoyu mestnogo sektantstva [About the Missionary Anti-sectarian Committees in the Ekaterinoslav diocese with a brief overview of the history and characteristics of local sectarianism]. *Ekaterinoslavskie eparhialnyie vedomosti*, 1891, № 9. S. 150-171. (in Russian).
19. O shtundistah v sele Komissarovke Verkhnedneprovskogo uezda v Ekaterinoslavskoy gubernii [About the Stundists in the village of Komissarovka, Verkhnedneprovsky District, Yekaterinoslav province]. *Ekaterinoslavskie eparhialnyie vedomosti*, 1885, № 24. S. 598-607. (in Russian).
20. Pokrovskiy F. K voprosu ob ustroytve svechnoy prodazhi v nashey eparhii [Regarding the arrangement of candle sales in our diocese]. *Ekaterinoslavskie eparhialnyie vedomosti*, 1875, № 19. S. 295-302. (in Russian).
21. Pototskiy V.P. Poiava ta poshyrennia sekty shaloputiv u Pavlohradskom poviti Katerynoslavskoi hubernii (druha polovyna XIX st.) [The appearance and spread of the Shaloput sect in the Pavlograd District of the Katerynoslav Province (second half of the 19th century)]. *Visnyk Kharkivskoho natsionalnoho universytetu im. V.N.Karazina, «Istoriia Ukrainy. Ukrainoznavstvo: istorychni ta filosofski nauky»*. 2020, vyp. 31. S. 51-59. (n Ukrainian).
22. Protokol Rostovskogo na Donu Missionerskogo komiteta [Protocol of the Rostov-on-Don Missionary Committee]. *Ekaterinoslavskie eparhialnyie vedomosti*, 1886, №20. S. 379-385. (in Russian).
23. Protokolyi Missionerskikh Komitetov [Protocols of Missionary Committees]. *Ekaterinoslavskie eparhialnyie vedomosti*, 1889, № 24. S. 421-430. (in Russian).
24. Yasevich-Borodaevskaya V. I. Ocherki iz istorii sektantskikh dvizheniy v Ekaterinoslavskoy gubernii [Essays on the history of sectarian movements in Ekaterinoslav province]. *Novoe slovo*, 1897. Kn.4, yanvar. S. 215-262. (in Russian).

УДК 94:355(477.53):323.113(470.62)

DOI: 10.26565/2227-6505-2021-33-03

**ДЕРЖАВНЕ РЕГУЛЮВАННЯ ПОЗЕМЕЛЬНИХ ВІДНОСИН
У КУБАНСЬКОМУ КОЗАЦЬКОМУ ВІЙСЬКУ
В СЕРЕДИНІ XIX – НА ПОЧАТКУ XX СТ.**

О. В. Воронянський

Державний біотехнологічний університет (м. Харків)
voronyansky@gmail.com; <https://orcid.org/0000-0003-4926-8887>

Н. О. Бондар

Державний біотехнологічний університет (м. Харків)
nbon79@gmail.com; <https://orcid.org/0000-0003-3449-5884>

Мета. Стаття має на меті дослідити заходи уряду Російської імперії в галузі поземельних відносин в Кубанській області, що були спрямовані на ліквідацію традиційного для вихідців з Облaсті Війська Запорізького козацького землеустрою.

Методологія дослідження. Після селянської реформи 1861 р. значно посилюється наступ держави на традиційний козацький земельний уклад. Отримала підтвердження наукова гіпотеза про те, що фактично процес «розкозачування» на Кубані був заданий цією політикою і розпочався ще в середині XIX ст. Фактично російський уряд здійснював політику послідовної ліквідації станових земельних привілеїв козацтва. У результаті в сфері поземельних відносин постійно наростали гострі протиріччя, які розколювали козацьку громаду на антагоністичні соціальні групи.

Наукова новизна. Вперше в українській історіографії розглянуто основні кроки уряду Російської імперії в галузі регулювання поземельних відносин в Кубанській області у другій половині XIX - на початку XX ст. Показано, що ця політика була направлена на поступову системну ліквідацію традиційного для вихідців з Облaсті Війська Запорізького козацького землеустрою як колективної земельної власності козацького війська.

Висновки. У період, що розглядається, політика царського уряду Росії у сфері поземельних відносин на Кубані фактично була спрямована на ліквідацію станових земельних привілеїв козацтва, які були основою козацького способу життя й підтримували відносну соціальну стабільність козацької спільноти. Фактично її можна визначити як «розкозачення». Реформи 1860-70-х рр. зрівняли козаків у питаннях землекористування з цивільним населенням. При цьому скоротилися громадські земельні фонди, зменшилися наділи рядових козаків, що призвело до погіршення господарсько-економічної бази козацького війська. На тлі швидкої концентрації земельних ресурсів у власності верхнього прошарку іногородньої сільської буржуазії переважна частина козацтва так і не отримала землю в приватну власність і продовжувала користуватися нею на правах общинників. І хоча відносно непогана забезпеченість козацтва Кубані землею дозволяла більшій його частині залишатися вище тогочасної межі бідності, державна політика в сфері поземельних відносин сприяла швидкому накопиченню гострих протиріч, які розколювали козацьку громаду на антагоністичні соціальні групи. Результати цього розколу яскраво проявили себе під час громадянської війни в Росії, коли більша частина рядового козацтва не підтримала ні царський уряд, ні Білий рух, ні спроби кубанської козацької верхівки створити незалежну Кубанську козацьку республіку на основі традиційного козацького права.

Ключові слова: поземельні відносини, кубанське козацтво, земельні ресурси, державна аграрна політика, колективна власність на землю.

©Воронянський О. В., Бондар Н. О.

Research aim. *The article aims to investigate the measures of the government of the Russian Empire in the field of land relations in the Kuban region, which were aimed at the elimination of the traditional Cossack land system for the natives of the Zaporizhian Military Region.*

Research methodology. *After the peasant reform of 1861, the state's attack on the traditional Cossack land structure intensified significantly. The scientific hypothesis that in fact the process of "decolonization" in the Kuban was determined by this policy and began as early as the middle of the 19th century was confirmed. In fact, the Russian government pursued a policy of successive liquidation of the land privileges of the Cossacks. As a result, sharp contradictions were constantly growing in the field of land relations, which split the Cossack community into antagonistic social groups.*

Scientific novelty. *For the first time in Ukrainian historiography, the main steps of the government of the Russian Empire in the field of land relations regulation in the Kuban region in the second half of the 19th - at the beginning of the 20th century were considered. It is shown that this policy was aimed at the gradual systematic liquidation of the traditional Cossack land system for the natives of the Zaporozhye Military Region as the collective land property of the Cossack army.*

Conclusions. *In the period under review, the policy of the tsarist government of Russia in the field of land relations in the Kuban was actually aimed at eliminating the land privileges of the Cossacks, which were the basis of the Cossack way of life and supported the relative social stability of the Cossack community. In fact, it can be defined as "telling". The reforms of the 1860s and 1870s brought the Cossacks on an equal footing with the civilian population in matters of land use. At the same time, public land funds were reduced, the allotments of ordinary Cossacks decreased, which led to the deterioration of the economic base of the Cossack army.*

Against the background of the rapid concentration of land resources in the ownership of the upper layer of the non-urban rural bourgeoisie, the majority of the Cossacks never received land as private ownership and continued to use it as communal members. And although the Kuban Cossacks' relatively good supply of land allowed most of them to remain above the poverty line at the time, state policy in the field of land relations contributed to the rapid accumulation of sharp contradictions that split the Cossack community into antagonistic social groups.

The results of this split clearly manifested themselves during the civil war in Russia, when most of the ordinary Cossacks did not support either the tsarist government, the White Movement, or the attempts of the Kuban Cossack leadership to create an independent Kuban Cossack Republic based on traditional Cossack law.

Keywords: land relations, Kuban Cossacks, land resources, state agrarian policy, collective ownership of land.

Сучасна російська історіографія, мейнстрімом якої є подання політики Російської імперії XIX - початку XX ст. як взірця патерналізму, направленого на розвиток добробуту населення, намагається подавати стан поземельних відносин на козацькій Кубані у відповідному контексті. Однак у реальності соціальні та власницько-господарські протиріччя в аграрній сфері, що значно загострилися в імперії після ліквідації кріпосного права, не минули й Кубанське козацьке військо.

Проблеми поземельних відносин та державної політики в цій сфері в період середини XIX – початку XX ст. підіймали в різний час російські дослідники історії кубанського козацтва Й. Бентковский, М. Лукомець, В. Ратушняк, П. Чернопицький, Ф. Щербина. Певні відомості з указанного питання надають періодичні звіти начальників Кубанської області та наказних отаманів Кубанського козацького війська. В українській історіографії проблематика державної політики Російської імперії в сфері регулювання поземельних відносин на Кубані у вказаний період практично не зачіпається.

Метою даної статті є короткий розгляд державної політики Російської імперії щодо регулювання поземельних відносин на Кубані в період середини XIX - початку XX ст.

В основі землеволодіння та землекористування кубанських козаків лежала кругова порука перед державою, яка зобов'язувала їх відбувати військову повинність у повному озброєнні за власний рахунок. Основним засобом забезпечення виконання цієї військової повинності традиційно була земля, якою козацьке військо Кубані володіло на підставі імператорських грамот і указів Катерини II, згідно яких так звана «військова земля» була віддана в дар як довічна спадкова власність козацького війська, а також грамот і указів Павла та Олександра I, що підтверджували акт передачі землі в колективну власність козаків війська [7, с. 90]. Згідно цих грамот юридично вся земля Кубанської області була військовою общинною власністю, яка забезпечувала не тільки життєдіяльність, але й військову службу осіб, які належали до козацького військового стану. Таким чином, держава як верховний власник землі дарувала війську землю за службу, військо передавало її в користування своїм територіально-мобілізаційним підрозділам станицям (юртам), а станиці у свою чергу - козакам.

Крім станичних наділів, землі козацького війська призначалися для відведення наділів генералам, офіцерам і чиновникам, що були приписані до війська, а також відводилися на «різні військові потреби». При земельному розподілі по станицям за законом визначалося 30 десятин «придатної землі» на кожну душу чоловічої статі козацького стану, включаючи генералів, офіцерів і чиновників, а також по 300 десятин на кожну станичну церкву. [4; 7]

Громадська земля вважалася власністю станичної організації. Право на колективне користування землею визнавалося за всіма жителями станиці. Кожен козак мав право на власний пай і вважався повноправним співвласником лісів, пасовищ і вод, що входили до станичного наділу. У дореформений період надлишок земель на Кубані у цілому задовольняв потреби козаків, тому гострої боротьби за володіння наділами всередині козацької громади, як правило, не відмічалося.

Незважаючи на вільну оранку, оброблені наділи не переходили в приватну власність, не підлягали відчуженню та здачі в оренду. Як зазначав ще в останній третині XIX ст. дослідник козацького землекористування Ф. Щербина, на Кубані поняття про колективну козацьку власність «в'їлося в плоть і кров козака і проходило червоною ниткою через всю історію його земельних порядків. Рядовий козак спирався на звичай і протиставляв поняттю приватної земельної власності поняття про загальнокозацьку або військову землю» [7, с.89]. Право спадкового користування землею, за винятком так званих «родимих», тобто спадкових наділів, заперечувалося. Та й самі «родимі» наділи існували лише в тих місцях, де були можливості для обробки земель, що від початку не входили до громадського фонду козацького війська.

Землекористування в кубанських станицях у дореформений період розвивалося в рамках традицій, що сформувалися на козацьких паланкових землях України ще в період існування Нової Січі та були перенесені в нові умови. Істотну роль у них займала колективна форма землекористування – з чітко вираженим об'єднанням праці, тягла та реманенту під час польових робіт. Рішенням станичного кола визначалися місця оранки, необхідні для сівозміни «гулеві землі», сінокоси. Козацька громада регулювала відведення земель, їх перерозподіл, стежила за використанням ріллі, сіножатей і пасовищних угідь, вчасно надавала допомогу або вживала заходів в разі, якщо ділянки вдів, старих, незаможних сімей залишалися необробленими. В юрті кожної станиці також були так звані запасні землі, з яких нарізалися паї для нових членів громади. Вільні запасні землі могли здаватися в оренду – на відміну від громадських станичних земель, якими козаки користувалися без обмежень. Кожен козак після досягнення 16-річного віку отримував земельний пай, козацькі вдови – половину паю, вдови з сиротами – повний пай. На сінокісних угіддях кращої землі виділялося по одній десятині, гіршої – по 2-3 десятини. Громада мала також право на вилучення земельних паїв. При відсутності прямих спадкоємців земля переходила в запас військових або так званих вільних запасних земель. У подальшому вони ставали спільним володінням козацької громади [2].

Таке спільне землекористування і спільна обробка землі сприяли згуртуванню козацтва. Крім того, колективна власність на землю сприяла підтримці козацьких родин, що зазнавали матеріальних труднощів при спорядженні своїх членів на військову службу, і певною мірою гальмувала майнову диференціацію серед козаків.

Однак ще з кінця 20-х рр. XIX ст. на території Кубанського війська чітко позначилися тенденції, що не могли в подальшому не викликати серйозних проблем із землекористуванням. Причиною їх було те, що козацька старшина, яка на військовій службі отримала штаб-і обер-офіцерські чини і, відповідно, дворянські привілеї, разом із цими привілеями отримала і право на спадкове землеволодіння. Користуючись своїм статусом у війську, старшина та військові чиновники займали у спадкове користування кращі ділянки земель Кубанського війська, розташовані за межами станичних юртів. При великих площах козацьких володінь у дореформений період такі захвати не викликали особливого спротиву в козацьких громадах [5]. Однак по мірі заселення краю вже на початку 40-х рр. XIX ст. земельні спори стали виникати як при розподілі земельного фонду між станицями і полками, так і всередині станичних громад.

Традиційний порядок розподілу земельних наділів змінило урядове Положення 1842 р., яке фактично порушило основні засади общинного козацького землеволодіння. Згідно даного акту були встановлені наступні норми наділів: генералу – 1 500 дес. землі, штаб-офіцеру – 400 дес., обер-офіцеру – 200 дес., козаку – 20 дес. [8, оп. 2, спр. 1316, арк. 3об.]. А вже в 1847 р. принцип користування полковими і військовими землями для офіцерів і військових чиновників був навіть юридично замінений на приватну земельну власність. Положення «Про новий устрій військових поселень» 1857 р. взагалі зрівнювало козацькі формування з частинами регулярної армії, а козаків — із цивільним населенням [2]. Основні засади козацького способу життя — колективна військова власність на землю, так само як і самоврядування — зазнали істотних змін.

Наступ держави на традиційний козацький земельний уклад особливо посилювався після селянської реформи 1861 р., в результаті якої відбулося різке обезземелення більшої частини селянства. Так само, як і сейм Речі Посполитої в XVI ст., уряд царської Росії вдався до політики вирішення земельної проблеми за рахунок козацтва. У цьому ж році на підставі рескрипту Олександра II на території Кубанського козацького війська особам не військового стану було дозволено набувати у власність земельні ділянки. 10 травня 1862 р. вийшло положення «Про заселення передгір'їв західної частини Кавказького хребта кубанськими козаками та іншими переселенцями з Росії». Цим переселенцям – так званим іногороднім – дозволялося селитися в лінійних станицях і купувати землю на правах повної власності [1]. Положення 1869 р. «Про поземельний устрій в козацьких військах» дозволило спадковим дворянам, як і відставним козакам, купувати в приватну власність вільні ділянки на військовій землі і при цьому «виключатися з військового стану, якщо потомствений дворянин набував не менше 200 дес. землі, а відставний козак – не менше 30 дес.» [1, с.17]. Козакам дозволялося здавати в оренду на кілька років великим виробникам зерна або дрібним орендарям особисті орні і сінокісні землі. Доходи від оренди громадських земель потрапляли в станичну казну, а особистих – власнику паю. А Положення 1870 р. «Про військовий обов'язок Кубанського козацького війська» взагалі скасувало власність війська на землю, передавши останню до державної скарбниці.

Продаж і здача в оренду земельних наділів у пореформений період сприяли проникненню великої кількості іногороднього населення на козацькі землі. У результаті посиленого припливу мігрантів на Кубань із середини 70-х років XIX ст. значно збільшилася щільність населення. Частка не козацького населення на Кубані на кінець століття перевищила чисельність козаків, склавши в 1897 р. 56,8%) і постійно збільшувалася. У користуванні осіб не військового стану виявилось більш ніж в 2 рази більше землі, ніж у козаків.

Як результат, загострилося земельне питання. Вже на кінець XIX ст. козацькі наділи зменшилися до 5-12 дес. До того ж рядовим козакам, які не мали достатньо коштів, щоб ефективно захищати свої права на землю, що на неї претендували іногородні багатії та офіцерство, діставалися ділянки на ґрунтах гіршої якості, що потребували більших затрат праці при меншому врожаї. При цьому витрати на обмундирування і спорядження при виході на службу (які покривалися за рахунок користування землею, оскільки саме вона була платою за службу) зростали з кожним роком. Тому майже чверть кубанських козаків опинилася в розряді бідноти. Нестача коштів примушувала козаків іти в наймитування до більш багатих землевласників і орендарів, у тому числі й іногородніх, займатися відходництвом, торгівлею в містах. У результаті включення козацтва до капіталістичних, товарно-грошових відносин, посилилася тенденція до виписування з козацького війська та переходу козаків у інші, неслужилі стани. Разом з тим, фактична ліквідація колективної військової власності на землю підірвала й економічне підґрунтя козацького самоврядування. Голоси навіть заслужених козаків та цілих юртових кіл стали важити менше за інтереси іногородніх багатіїв, оскільки доходи останніх значно перевищували доходи рядових козаків від царської служби.

Такі різкі зміни в поземельно-власницьких відносинах, демографічній та соціокультурній структурі населення на територіях Кубанського війська протягом історично короткого періоду фактично розмивали стану єдність козацтва. Фактично в описуваний період на Кубані розпочався досить активний процес розкозачування.

Напередодні першої світової війни забезпеченість землею козаків та іногородніх зрівнялася і становила 1,3 дес. на душу чоловічої статі [3, с.26]. Верхній і середній соціальний прошарки іногороднього населення в козацьких станицях (які становили відповідно 11,8% та 31,8% не козацького складу [6, с.32]), опинилися навіть у більш вигідному становищі, ніж козаки. Пояснювалося це тим, що іногородні не несли повинностей по війську та станицях, однак при цьому володіли земельними паями, зводили на придбаних землях торгіві і промислові заклади, будували будинки і господарські будівлі, випасали на громадських землях домашню худобу, на загальних підставах користувалися лісовими угіддями і водоймищами.

На початку XX ст. казенні та військові землі кубанських козаків перебували у віданні Міністерства державного майна і військового правління й становили 1 944 940 дес. Землі в Кубанському козацькому війську ділилися на три категорії: юртові (станичні), військові, офіцерські (чиновницькі). Станичним громадам належало 78,4%, війську - 19,3%, офіцерам і чиновникам - 7,1%, церквам - 0,9% земельного фонду. При цьому налічувалося 225 великих землевласників, які володіли 177 713 дес. кращих земельних угідь і широко використовували найману працю. І хоча серед кубанських козаків була досить невелика кількість повністю безземельних (0,7%), частка бідноти через скорочення пайових наділів до обсягу, що не дозволяв забезпечити життя сім'ї після затрат на службу, збільшилася майже до 30% [3, с.26-28; 6, с.87-89]. При цьому значна частина земель Кубані була виведена з військової власності.

Висновки. У період, що розглядається, політика царського уряду Росії у сфері поземельних відносин на Кубані фактично була спрямована на ліквідацію станових земельних привілеїв козацтва, які були основою козацького способу життя й підтримували відносну соціальну стабільність козацької спільноти. Фактично її можна визначити як «розкозачення». Реформи 1860-70-х рр. зрівняли козаків у питаннях землекористування з цивільним населенням. При цьому скоротилися громадські земельні фонди, зменшилися наділи рядових козаків, що призвело до погіршення господарсько-економічної бази козацького війська. На тлі швидкої концентрації земельних ресурсів у власності верхнього прошарку іногородньої сільської буржуазії переважна частина козацтва так і не отримала землю в приватну власність і продовжувала користуватися нею на правах общинників. І хоча відносно непогана забезпеченість козацтва Кубані землею дозволяла більшій його частині залишатися вище тогочасної межі бідності, державна політика в сфері поземельних відносин сприяла швидкому накопиченню гострих протиріч, які розколювали козацьку громаду на антагоністичні соціальні групи. Результати цього розколу яскраво проявили себе під час громадянської війни в Росії, коли більша частина рядового козацтва не підтримала ні царський уряд, ні Білий рух, ні спроби кубанської козацької верхівки створити незалежну Кубанську козацьку республіку на основі традиційного козацького права.

Література

- 1.Бентковский И. Положение о заселении предгорий Западной части Кавказского хребта. *Кубанский календарь*. Екатеринодар, 1900. С.17-20
- 2.Лукомец М.И. Землевладение и землепользование на Кубани (1792–1925). Краснодар, 1992. 299 с.
- 3.Отчет начальника Кубанской области и наказного атамана Кубанского казачьего войска за 1915 год. Екатеринодар, 1916. 312 с.
4. Полное собрание законов Российской империи. 2-е изд. Т. 44. № 47847.URL: http://nlr.ru/eres/law_r/search.php?regim=4&page=412&part=913
- 5.Ратушняк В.Н. Земледелие и землепользование. Очерки истории Кубани с древнейших времен до 1920 г. Краснодар, 1996. 353 с.
- 6.Чернопицкий П.Г. Деревня Северокавказского края в 1920–1929 гг. Ростов-на-Дону, 1987. 232 с.
- 7.Щербина Ф.А. История земельной собственности у казаков. Кубанский сборник. Т. 1. Екатеринодар, 1883. С.88-123.
- 8.Державний архів Російської Федерації (ДАРФ), Ф. 252.

References

1. Bentkovskiy I. Polozheniye o zaselenii predgoriy Zapadnoy chasti Kavkazskogo khrebta [Provision on the settlement of the foothills of the Western part of the Caucasian ridge]. *Kubanskiy kalendar'*. Yekaterinodar, 1900.S.17-29. (in Russian).
2. Lukomets M.I. Zemlevladieniye i zemlepol'zovaniye na Kubani (1792–1925). [Land tenure and land use in the Kuban (1792-1925)]. Krasnodar, 1992. 299 s. (in Russian).
3. Otchet nachal'nika Kubanskoy oblasti i nakaznogo atamana Kubanskogo kazach'yego voyska za 1915 god. [Report of the head of the Kuban region and the orderly chieftain of the Kuban Cossack army for 1915.]. Yekaterinodar, 1916. 312s. (in Russian).
4. Polnoye sobraniye zakonov Rossiyskoy imperii. 2-ye izd. T. 44. № 47847. [Complete collection of laws of the Russian Empire. 2nd ed. T. 44. No. 47847.]. URL http://nlr.ru/eres/law_r/search.php?regim=4&page=412&part=913. (in Russian).
5. Ratushnyak V.N. Zemledeliye i zemlepol'zovaniye. [Agriculture and land use]. Ocherki istorii Kubani s drevneyshikh vremen do 1920 g. Krasnodar, 1996. 353s. (in Russian).
6. Chernopitskiy P.G.Derevnya Severokavkazskogo kraya v 1920–1929 gg. [Village of the North Caucasus region in 1920-1929.]. Rostov-na-Donu, 1987. 232 s. (in Russian).
7. Shcherbina F.A. Istoriya zemel'noy sobstvennosti u kazakov. [The history of land ownership among the Cossacks]. *Kubanskiy sbornik*. T. 1.Ekaterinodar,1883.S. 88-123. (in Russian).
8. Derzhavnyy arkhiv Rosiys'koyi Federatsiyi [State Archives of the Russian Federation], F. 252.

УДК 94(477:437):657"1918/1939"

DOI: 10.26565/2227-6505-2021-33-04

**УКРАЇНСЬКИЙ ЕМІГРАЦІЙНИЙ ОСЕРЕДОК В МІЖВОЄННІЙ
ЧЕХОСЛОВАЧЧИНІ ТА ПИТАННЯ ОСОБИСТИХ ФІНАНСІВ (1918 – 1939)****О. Є. Зубко**

Донецький національний університет ім. Василя Стуса (Вінниця)

zubkoolga5@gmail.com; <http://orcid.org/0000-0002-7052-1472>

Мета дослідження. Аналіз легальних способів вирішення фінансового питання українськими вихідцями у міжвоєнній Чехословаччині; характеристика основних фінансових еміграційних витрат.

Методологія дослідження спирається на принципи конкретно-історичний, проблемно-хронологічний, об'єктивності та цілісності, а також на використання методів аналізу та синтезу.

Наукова новизна дослідження полягає у висвітленні теми приватних фінансів українських вигнанців крізь призму та ракурс функціонування чехословацької крони.

Висновки. Питання приватних фінансів було дуже вагомими в житті українського еміграційного осередку міжвоєнної Чехословаччини, який в цілому нараховував до 20 000 осіб. Прожитковий еміграційний мінімум у міжвоєнній Чехословаччині складав 1 000-1 200 чехословацьких крон, тобто в середньому 29 доларів 60 центів (30 доларів). А «Руська допомогова акція» була тільки одним із джерел легального надходження фінансів. Тому українським вихідцям, за стабілізації курсу власне чехословацької крони в 1923 – 1933 рр., як 100:2.96 або 100:3, доводилося заробляти на обміні валют, завдяки хобі, працювати у ресторанах (для музик), бути чорноробами. При цьому, значна частина приватних фінансів йшла на оплату житла, їжі, одягу, взуття, транспортні витрати. Значно менше коштів витрачалося на купівлю книг, цигарок. І майже не витрачалися кошти на кіно, театри й екскурсії.

Ключові слова: міжвоєнна Чехословаччина, українська еміграція, чехословацька корона, приватні фінанси.

The aim of the study. Analysis of legal ways of solving financial issues by Ukrainian emigrants in interwar Czechoslovakczyna; characteristics of the main financial emigration expenses.

The research methodology is based on the principles of a specifically historical, problem-chronological approach, methods of objectivity, integrity, analysis and synthesis.

The scientific novelty of the study consists in highlighting the topic of private finances of Ukrainian emigrants through the prism and perspective of the functioning of the Czechoslovak crown.

Conclusions. The issue of private finances was very important in the life of the Ukrainian emigration in interwar Czechoslovakia (this is approximately 20,000 people). The subsistence emigration minimum in interwar Czechoslovakczyna was 1000-1200 Czechoslovak crowns, i.e. an average of 29 dollars 60 cents (\$30). And the «Russian Aid Action» was only one of the sources of legal income. Therefore, when the exchange rate of the Czechoslovak krone was stabilized in 1923 – 1933, such as 100:2.96 or 100:3. Ukrainians had to earn money by exchanging currencies, thanks to their hobbies, working in restaurants (for musicians) and often had to be unskilled workers. A significant part of private finances was spent on paying for housing, food, clothes, shoes, transportation costs. Much less money was spent on buying books and cigarettes. Almost no money was spent on movies, theaters and excursions.

Key words: interwar Czechoslovakczyna, Ukrainian emigration, Czechoslovak crown, private finances.

©Зубко О. Є., 2021

*Money, money, money must be funny
In the rich man's world
Money, money, money always sunny
in the rich man's world
Aha-ahaaa all the things
I could do
If I had a little money,
it's a rich man's world
- ABBA, 1976*

Особисті фінанси – це те, без чого не обійтися ні в теперішньому повсякденному житті, але й те, без чого не обходилося й сто років тому. В загальному, це всі види грошових коштів, якими володіє особа, а також будь-які фінансові інструменти за допомогою яких досягаються особисті фінансові цілі. Але оскільки фінанси – це аж ніяк не тільки гроші, які можна заробляти та витратити, а значно більш багатогранне поняття, то під поняттям «гроші» розуміється міра вартості, засіб обігу, засіб платежу, заощадження та накопичення. Тому, в нашій розвідці поняття «особисті фінанси» тотожне поняттю «особисті кошти» або «особисті гроші».

Про те, що в українському еміграційному осередку міжвоєнної Чехословаччини (близько 20 000 осіб) фінансове питання було чи не найболючим, свідчать щоденники, спогади, мемуари та листи самих емігрантів. Про нестачу грошей емігранти згадували постійно, однак писали про це по-різному. Софія Русова (1856 – 1940), наприклад, занотувала до Щоденника в 1924 р.: «Головною темою усіх розмов в той час – і це мене вражало спочатку – було питання про гроші: де їх заробити, як їх роздобути. Всі жили з дня на день, далі, ніж на тиждень, не заглядали. Усі сподівались на чудеса, що зроблять можливим поворот на Україну» [10, с. 185-186]. Валентин Сім'янець (1899 – 1992) відзначився заувагами щодо фінансових реалій 1930-х: «В 1933 - 1937 роках всю Республіку справді було поділено на зони, про які ходили чутки. В зонах визначено було платню нефаховим робітникам. З Центру з Праги розходилися круги аж до Карпатської України. Центр, Прага – робітникові за годину праці 2.20 корон, а в Карпатській Україні – 1.2 корони. Заробітку грубого аж 88 корон в місяць, з відрахуванням – 80 корон...» [11, с. 89]. «Працювала більшість на будівництві в гідроелектростанції на річці Влтаві. (Шлюзові комори і привід – рукав річки з'єднували турбіни – саме те для нас-гідротехніків). ... Проте.... Інженер-інженером, а вантаж піску – погодинна оплата. 5-6 корон за годину. Заробити 35 корон в день було в ті часи фантастикою» [12, с. 95-96]. Постійно журився щодо грошей і Євген Чикаленко (1861 – 1929) – «той, хто любив Україну до глибини кишені» і котрий переїхав з Австрії до ЧСР у 1925 р.: «Тут я тільки й живу думками – якби дожити місяця, чим би заробити на недохват, яку терплю під кінець кожного місяця. Не то, що записувати в щоденник, а й жити не хочеться, так мені остогидли оті турботи за корону. Всі тутешні люде, принаймні з лекторського персоналу, здавна звикли жити заслуженою платнею, і дома вони так само жили двадцятим числом (днем отримання заробітної платні – О. З.), як і тут. А я «вродився буржуєм» і того 20-го числа не знав і ніколи не думав – чим я доживу місяця; я думав про гроші хіба тільки тоді, коли бачив потребу в їх для якоїсь громадської справи. А от тепер на старості літ доводиться і мені жити думкою – чим дожити до кінця місяця; весь вік я давав людям аванси, а тепер доводиться їх самому просити...» [14, с. 148]. Торкався фінансової теми й відомий «крутянець» Левко Лукасевич ((1896)1902 – 1982): «Я, на жаль, не користав з ніякої стипендії, а жив із заробітків комівояжера чеської фірми лікерів і з аквізіції оголошення до чеських часописів і календарів» [6, с. 138]. Не могла оминати увагою грошові знаки й «найпрактичніша людина» в колі українського еміграційного осередку міжвоєнної ЧСР, відомий письменник й видавець, один із організаторів Української Центральної Ради Василь Королів (Старий) (1879 – 1941): «Один період ранніми ранками, коли Прага ще спала, біг я на далекі передмістя затримувати робітників, що їхали на працю на роверах

(велосипедах – О. З.) і пропонувати їм патентований держак для бриля при їзді на ровері. Був це маніпісінький щипок, що насаджувався на держало ровера і дуже дотепно тримав скиненого з голови бриля. З кожного проданого вішака мав дістати півкрони» [4, с. 160].

Тому метою публікації є аналіз легальних способів вирішення фінансового питання українськими вихідцями у міжвоєнній Чехословаччині. А також характеристика основних фінансових еміграційних витрат.

Тоді як наукова новизна дослідження полягає у висвітленні теми приватних фінансів українських вигнанців крізь призму та ракурс функціонування чехословацької крони.

В міжвоєнну добу до Чехословаччини «потрапили» переважно політичні вигнанці: вояки, отамани та «свідомі українці». Першими на землі Чехословаччини ступили військові частини Української Галицької Армії (УГА) (початок 1919 р.): «Гірська бригада» та частина груп «Старий табір», «Глибока», «Крукеничі». Це сталося після того, коли переважаючі сили польської армії під командуванням генерала Й. Галлера витіснили їх на територію Закарпаття, де в Мукачеві війська були роззброєні. Необхідно відзначити також, що частина цих українських військових формувань в складі чехословацької армії брала участь у придушенні наступу угорських комуністів в Словаччині.

Після завершення боїв на словацькій території військові підрозділи УГА були інтерновані в Судетах і розміщені в невеличких містечках Німецьке Яблонне, Ліберці, Йозефів з отриманням фінансової допомоги від чехословацького уряду. Військова політична еміграція в міжвоєнній ЧСР зайняла вичікуючу позицію, цілком розуміючи, що її власну долю визначатиме політичний чинник. Цей чинник почав диктувати свої умови, починаючи з 1920 р. Та особливо важким для українських вояків виявився 1921 р., коли до ЧСР стали прибувати залишки врангелівської армії й цивільні біженці з колишньої Російської імперії. У першій половині 1921 р. останніх налічувалося більше 50000 осіб, з них половина – етнічні росіяни, котрі вбачали в ЧСР перевалочний пункт в Західну Європу та США. Тому, наявність такої великої кількості емігрантів з теренів колишніх Російської та Австро-Угорської імперій, змусила уряд Т. Масарика започаткувати «Російську допомогову акцію», а, отже, суттєво скоротити фінансування українських таборян.

А ось «свідомі українці» – активні учасники подій 1917 - 1920 рр., (політики-уцєєрівці й директоріанці, вояки Армії УНР, службовці державного апарату, представники наукового й культурного фронту) почали прибувати до Праги в кінці 1919 р., оскільки в ЧСР діяли дипломатичні представництва як УНР, так і ЗУНР. Вийшло за кордон в ЧСР у 1919 р. й дітище Директорії – отаманська інтелігенція.

Отож, щоб «убезпечити» себе, як політично, так і соціально-економічно, чехословацький уряд, керуючись настановами Ліги Націй, вдався до «Руської допомогової акції» («Ruská pomosná akce»). В політичному плані «Руська допомогова акція» була скерована на підтримку саме антибільшовицької еміграції. Акція спочатку розгорталася в двох напрямках: 1) надання гуманітарної допомоги голодуючим Радянської Росії і 2) фінансової підтримки антибільшовицької еміграції, що осіла в ЧСР. Однак, з середини 1922 р. уряд РСФРР заборонив діяльність добровільних місій на «своїй» території. З того часу під «Руською допомоговою акцією» розумілася тільки фінансова допомога еміграційним організаціям на території країни.

Під час реалізації «Допомогової акції» чехословацьким урядом було виділено декілька сотень мільйонів крон. За 1921 - 1937 рр. державна підтримка уряду ЧСР антибільшовицькій еміграції складала 500 мільйонів крон. Кульмінаційним «акційним роком» став 1924 р., коли на потреби українських та білоруських вихідців у цілому офіційно Прагою було видано 99 775 мільйонів крон [7, с. 378].

Оскільки «Ruská pomosná akce» ґрунтувалася саме на фінансах, скоригуємо фокус нашої уваги на чехословацьку грошову одиницю. Крона разом із розмінною монетою – геллером (1 крона дорівнювала 100 геллерам) – була запроваджена в країні в 1919 р. Після розпаду Австро-Угорщини саме Чехословаччина взяла на себе зобов'язання стабілізувати курс валют з метою недопущення подальшого знецінення австрійської крони, що існувала в статусі

валюти в країні після розпаду імперії ще до 1925 р. (Тобто, в Першій Республіці чехів і словаків у обігу до 1925 р. були одночасно і австрійські крони, і власні). Австро-Угорщина, в свою чергу, мала перестати виплачувати військові облігації та здійснювати кредитування урядів Австрії та Угорщини відповідно. Проте, австро-угорський банк порушив домовленості і це призвело до штемпелювання банкнот в міжвоєнній ЧСР, а з цим, відповідно, до інфляції австрійської крони. Про інфляцію австрійської крони в ЧСР свідчать, зокрема, листи українського вченого-правника, автора першого проекту Конституції ЗУНР Станіслава Севериновича Дністрянського (1870 - 1935) до своєї дружини Софії Львівни Дністрянської (1882 - 1956; перепохована в Ужгороді 29.03.2001р.) – української піаністки та педагога, котра залишилася у Відні, а потім переїхала до Львова. Станіслав Северинович зазначав у квітні 1924 р., що бажані нею музичні твори композитора Клода Дебюссі коштують в Празі 400 чехословацьких крон, тобто дорівнюють 24 000 австрійським кронам і до того ж додавав: *«Крім сього, переказую Тобі квіт до Німчука на 15 чеських крон, котрі поberi від него зараз після одержання мого листа або в чеських кронах, або – як схочеш – в еквіваленті австрійськими (900 а. к.)»* [13, с. 249]. Таким чином, співвідношення чехословацької крони до австрійської становило на той час 1:60.

Тоді як стабілізація курсу власне чехословацької крони сталася в 1923 р. Крона не мала до 1929 р. фіксованого золотого змісту, тому її курс визначався по відношенню до швейцарського франка і американського долару. Так, співвідношення крони до долару в 1923 - 1933 рр. становило: 100:2.96 або 100:3 [1, с. 85-86]. З 17 листопада 1929 р. золотий зміст для крони було встановлено в розмірі 0,04458 г, із 17 лютого 1934 р. – 0,3715 г, а з 9 жовтня 1936 р. – 0,03121 г щирого (чистого) золота. В обігу були банкноти номіналом 1, 5, 10, 20, 50, 100, 500, 1 000, 5 000 крон і монети в 5, 10, 20, 50 геллерів. Банкноти друкувалися в Празі, монети чеканилися в Кремниці (Центральна Словаччина).

«Допоміжна акція» засвідчувала, що першим джерелом поповнення надходження фінансів в українських вигнанців були державні виплати. Тому поговоримо про легальні джерела заробітків. Найпершим у цьому ряді – офіційне працевлаштування. Мова йде, насамперед, про мережу українських еміграційних вищих навчальних закладів та чеські вищі школи. Українські професори, доценти, лектори та асистенти отримували тут офіційну заробітну плату, а студентство – стипендії. Так, наприклад, в Українському вищому (високому) педагогічному інституті ім. М. Драгоманова в Празі норми оплати для штатного персоналу були затверджені Міністерством закордонних справ ЧСР у 1925 р. Відповідно до постанови МЗС від 1.09.1925 р. щомісячна заробітна платня професора становила 1 500 крон, доцента – 1 200, лектора – 1 000, асистента – 600. Додатково на родину виплачувалося: на дружину 200 крон і на дітей, з розрахунку одна дитина – 125 крон. Додаткові години поза нормою (9 годин щотижнево) оплачувалися: професорам – 25 крон за годину, доцентам – 20, лекторам – 15. Додаткові години технічного характеру (фортепіано та скрипка), а також години позаштатних працівників оплачувалися в половинному розмірі. Крім того, за виконання службових обов'язків ректор отримував щомісячно 500 крон, заступник ректора – 300 крон, декани – по 250 крон. Заступники деканів та секретар Професорської ради – по 100 крон. Згодом, платня заступникам деканів за виконання своїх службових обов'язків була скасована, а натомість, секретарю Професорської ради збільшили платню ще на 100 крон [1, с. 45]. Проте, потрібно відзначити, що розмір заробітної платні з часом зменшувався, а з 1933 р. всі державні дотації й поготів перестали виплачуватися через згорання самої Акції в 1927 р. та через світову економічну кризу 1929 р., що зачепила ЧСР у 1932 р. і затяглася в країні до 1935 р. Розмір студентських стипендій, відповідно, в 1922 - 1928 рр. становив 450-500 крон. Як згадував Валентин Сім'янець: *«Стипендія студентів-емігрантів у ЧСР була невелика. Щось говорилося про прожитковий мінімум в 500 крон. Це давала держава і за цю суму студент розписувався. Але на руки діставалося таки на 10% менше. То були всілякі фонди. Був і фонд по закінченню Академії, (мається на увазі Української господарської академії в Подєбрадах – О. З.), ще здається 300 крон. Це аби мав на залізничний квиток – і з очей геть...»* [11, с. 82]. Найбільш відомим для українських студентів-емігрантів фондом був

«Чесько-український комітет допомоги українським і білоруським студентам». Його головою чехословацькі урядовці призначили історика Я. Бідла (1868 - 1937), а заступником – мовознавця О. Колесу (1867 - 1945). Окрім грошової допомоги щомісячно в розмірі від 450 до 580 крон, студенти отримували у фонді й повний комплект одягу: 1 пальто, 1 костюм, 1 пару взуття (в залежності від сезону), 2 пари білизни, 6 шкарпеток, 6 носових хустинок. ЧУК також здійснював оплату курсу навчання тих українських студентів, котрі навчалися у чеських вищих учбових закладах [1, с. 47]. Тоді як студенти УВПІ ім. М. Драгоманова в Празі мали свій вузівський «Допомоговий комітет». Фінансовий баланс цього комітету поповнювався за рахунок штрафів, різноманітних зборів і добровільних пожертв. Наприклад, з 1 травня по 31 грудня 1925 р. викладачі та службовці УВПІ перерахували своїм студентам 13 712 крон 20 геллерів.

Потрібно зауважити також те, що прожитковий мінімум емігранта складав 1 000-1 200 чехословацьких крон, тобто в середньому 29 доларів 60 центів (30 доларів).

Серед інших джерел поповнення приватних фінансів: заробіток на обміні валют, праця у рестораціях (для музик), заробіток за рахунок хобі, некваліфікована фізична праця.

«Валютними операціями» серед «українських пражан» займалися здебільшого Станіслав Северинович Дністрянський (1870 - 1935) та Платоніда Іванівна Щуровська-Росиневич (1893 - 1973) – українська диригентка, учениця Олександра Кошиця (1875 - 1944). Про Листи Дністрянського із зазначенням співвідношення курсів австрійської та чехословацької крони вже було сказано. Тому зупинимося на його листах, присвячених польським маркам. В грудні 1924 р. Дністрянський непокоїться саме цією валютою, бо до 29.04.1924 р. в обігу Другої Польської Республіки були марки, запозичені в Німеччині; тоді як з травня 1924 р., завдяки грошовій реформі, в обіг вже було уведено злотий, який став еквівалентним 1 800 000 польських марок: *«Сьогодні рано писав я до Тебе картку. Тепер пишу в каварні і якраз вичитав в газетах віденських про обмін польських марок в банкнотах по 1000, 500 і 100. Сказано, що сі «Banknoten» переводять банки віденські від 2 аж до 15 грудня. Не знаю, чи заводять у Польщі нові банкноти, чи може австрійські власті припоручають стягнення. Будь що будь, мушии довідати ся... Старай на кожний випадок обміняти ті польські марки, які є в нас, на австр[ійські]корони»* [13, с. 171].

А ось Платоніда Іванівна переймалася болгарськими левами, оскільки загрозливий туберкульоз, що атакував більшість українських вихідців в міжвоєнній ЧСР і яким вона захворіла сама, лікувався переважно на курортах Хорватії та Болгарії. В листах до Олександра Кошиця у травні 1927 р. Щуровська-Росиневич писала: *«...До Варни треба їхати, однак Болгарія, напевне, відсунеться. Болгари панічно бояться емігрантів, а у Варні малярія, та і кімнати дорогі – 3 000 левів, це щось 750 корон... »* [15, ф. 269, оп.1, спр. 170, арк. 7].

Постійним атрибутом великих та малих чехословацьких міст були кав'ярні та ресторації, в яких знаходилася робота для українських емігрантів-музик. Та ж Платоніда Іванівна, котра сама співала й акомпанувала в рестораціях і кав'ярнях, відзначала, що «в Празі всі поголовно артисти і ніхто зайвий раз рота не відкриє, якщо пропонуватимуть менше 20 корон, а ось подебрадці – скромніші» [15, ф. 269, оп.1, спр. 170, арк. 7].

У ділянці ж хобі-заробітків ініціатива «належала» Дмитру Чижевському, Наталі Геркен-Русовій та Одарці Слюсаренко. Дмитро Іванович Чижевський (1894 - 1977) в середовищі «празьких українців» вважався людиною епатажною. Людиною «з вибриками» через свою віру у чортів, нелюбов до зеленого кольору і любов до котів, феноменальну пам'ять та «буршівські» (парубоцькі) вечірки, де подавалися страви виключно його власного приготування. Так, Дмитро Іванович пам'ятав номери усіх празьких трамваїв, а також запам'ятовував «назавжди» номери усіх трамвайних квитків і цим вигравав суперечки на гроші [9]. Наталя Геркен-Русова (1902 - 1989) вправно ворожила на камінні [8, с. 81]. А Одарка Слюсаренко (? - ?) – дружина історика Федора Павловича Слюсаренка (1886 - 1958), котру ніхто, ніде й ніколи не міг переговорити, – чудово шила: *«Клієнтеля в пані Слюсаренко була обширна і не тільки українська. Однак до себе вона роботи не брала, а їздила по домах»* [8, с. 35]. До того ж, пані Одарка вправно кермувала автівкою. Серед українських

чоловіків-емігрантів вкорінилася навіть думка, що саме таким способом, тобто завдяки автівці, Федір Павлович мав подвійний зиск: спокій й тишу, які дуже полюбляв, і поповнення сімейного бюджету.

Якщо ж говорити про некваліфіковану фізичну працю, то варто, насамперед, розповісти випадок, що стався з Костянтином Володимировичем Лоським (1874 - 1933) – дипломатом, публіцистом, викладачем. *«В Добржїховицях (містечку за 25 км від Праги – О. З.) родина Лоських жила у своїй віллі, не дуже великій і не цілком вики́нченій (орендованій родиною на весняно-літній період – О. З.). Професор Лоський поза робочий час скидав із себе тверді, білі ковнірці і білі сорочки та дорогі костюми і одягався, що називається ноншалантно по літньому. (В домашньому комбінезоні з великою кількістю кишень. – О. З.) В такому виді і застала його одного дня Вдова (сусідка – О. З.) – ніхто з нас не знав, як вона називається. Знали тільки, що її покійний чоловік був за небіжки Австро-Угорщини комісаром поліції. Вдова жила поруч, на розі проти Цупаків (одна із еміграційних родин – О. З.) у великому будинку з великим садком, який вона сама доглядала. За компанію мала тільки старого паса невідомої породи, що з віком став ширший, ніж довший. Вечорами Вдова сідала за рояль, грала та співала. Пес їй вторував, і часом через ті концерти треба нам було закривати вікна. Не говорила Вдова ні до кого, не тримала служби і раз на тиждень ходила сама раненько чуть світ, щоб ніхто її не бачив, до місцевого пекаря і власника крамниці за харчами купувати все, що їй потрібне було.*

Отож, вивозячи зів'яле листя і всяку иншу гнилизну і складаючи то все на купу, вдова побачила фігуру великого, сильного мужчини, одягненого у комбінезон. Не довго думаючи, вона покликала того здорового дядька і приказала йому позгрібати, повивозити і скласти на купу все листя та рештки старої трави. Професор Лоський хоч і здивувався, але не показав виду і доручення Вдови виконав. За те вона заплатила йому 10 корон і сказала, щоб він, коли проходитиме мимо, навідався до неї, вона матиме для нього ще якусь роботу. «Ось бачите, – казав сам пан професор, – сьогодні я перший раз в житті власними руками (а не головою – О. З.) заробив десять корон» [8, с. 23-24]. А в цілому, українські вихідці бралися за будь-яку фізичну роботу.

На нашу думку, варто розглянути і питання на що саме витрачалися емігрантами приватні фінанси. Переважно, на житло, їжу та одяг і значно менше на професійні потреби та дозвілля.

Житлове питання в українському еміграційному середовищі стояло на порядку денному чи не найпершим. Чехословацька влада спершу запропонувати українським вихідцям безкоштовні гуртожитки – колишні бараки, де свого часу розмішувалися австро-угорські війська. Проте, більшість «українських пражан» прагла кращих умов і докладала зусиль для орендування кімнат. Хоча дехто з професорів і доцентів, вочевидь, завдяки попереднім заощадженням, зумів придбати чеську нерухомість. Так, відомо, що власниками будинків в 1920-х стали літературознавець Леонід Білецький (1882 - 1955) (в Модржанах – 50 км від Праги), Василь Королів (у Мельнику – 30 км від Праги) та філолог-еллініст, автор першого у новітній українській літературі перекладу «Іліади» Микола Аркас (третій) (1898 - 1980) (в Ржевницях – за 25 км від Праги). Оскільки Модржани, Мельник, Ржевниці – Празьке передмістя, то тут, на відміну від столиці, вартість житла була суттєво нижчою.

Ціни на житло у міжвоєнній Празі чітко зафіксовані в документації російської міжвоєнної еміграції. Так, наприклад, вартість житлового (одноповерхового) будинку у Празі коливалася в межах 90 000 крон, тоді як вартість однієї квартири (одно, двох, три і чотирикімнатної) в триповерховому будинку становила 58 000-71 000 чехословацьких крон [3, с. 79-80]. Витрати на оренду будинку, квартири, кімнати складали 1/6-1/7 частину родинного еміграційного бюджету: 200-250 крон. Ця вже інформація міститься в українській документації. Тобто щомісячна оренда будинку, квартири або кімнати коливалася в доларовому варіанті в межах 6-8 доларів. Як писав Василь Королів Євгену Чикаленку: *«...Що ж торкається помешкання, – то навряд чи це буде надто тяжка річ при Вашій скромності. Я б дозволив собі дати Вам таку пораду, що видається мені практичною. Дуже багато наших*

людей живе в Šeznošice (Чорношице, 18 км від Праги – О. З.) приблизно за 30-40 хвилин при добрій комунікації. Місцевість там мальовнича, – характер Пуци-Водиці, тільки, звичайно, з'європеїзованої. Одже, знаючи, що Ви для благополуччя потребуєте, крім тих речей, які кожному потрібні для добробуту, ще й певну кількість земляків, причому, здається, переважно – «инакомислящих», я гадаю, що з цього боку Šeznošice будуть Вам найбільш підходящими. ... Реально ж впорядити справу з помешканням в Чорношиці, я гадаю, можуть Вам допомогти: Лоські, Мирні, Лотоцькі, Олесь, Сірий і т.д... звичайно таке помешкання коштує тут коло 200 kr (може й менше). Але моя думка: на початку брати все, що запропонують, щоб потім, оглянувшись, самому змінити...» [14, с. 72-73]. Потрібно додати, що квартири та кімнати орендувалися з меблями. Звичної для нас додаткової оплати комунальних послуг – не було. Міжвоєнна Чехословаччина ще не знала газу, тому приміщення отоплювалося дровами. Дрова закупляли як власники будинків, так і окремо орендарі за домовленістю. Вбиральня, умивальник та ванна, зазвичай, розміщувалися в підвальному приміщенні. Деякі квартири та кімнати мали електрику.

Не менш вагомим було й питання харчування. Оскільки українські емігранти змушені були або вчитися, або тяжко працювати, то харчувалися вони в здебільшого в громадських українських їдальнях і зрідка в чеських рестораціях. Обіди в громадських українських їдальнях, де готувалися традиційні українські страви, коштували 3-5 крон, тоді як в чеських рестораціях, де подавалися страви чеської кухні, 7-12 крон. Лише після 1933 р. через економічну кризу та інфляцію, українські вихідці змушені були готувати власноруч. Найуживанішими та найдешевшими продуктами в меню «українських пражан» були: хліб, картопля, овочі (свіжі, квашені, мариновані помідори, огірки, морква, буряк, цибуля, часник), сало, смалець, оселедець.

Одяг і взуття в міжвоєнній Чехословаччині коштували дуже дорого. Жіноче або чоловіче пальто коштувало 800-900 крон, чоловіча сорочка – 150-250 крон, жіночий капелюшок – 250 крон, жіноче плаття – 600-680 крон, чоловічий костюм-двійка – 700 крон. Жіночі капронові колготки, які з'явилися в міжвоєнній ЧСР в 1937 р. і потребували спеціального поясу мали й поготів захмарну ціну – 300 крон. Не потрібно було забувати того, що міжвоєнна ЧСР була взуттєвою столицею Європи. Тут працювала взуттєва фірма Томаша Батя. Вона (фірма) була настільки успішною, що в 1930 р. її засновник створив приголомшливий музей взуття, котрий відображав процес виготовлення взуття з найдавніших часів до сучасності в усьому світі. До 1931 р. в Німеччині, Англії, Нідерландах, Польщі та інших країнах були створені заводи фірми. «Батьовки» були доступні й українським вихідцям, проте останні бажали мати все ж міцніші та кращі черевики. Ольга Кушнір (? - ?), донька Володимира Кушніра (1881 - 1933) – публіциста й видавця – писала йому зі Свидника (Словаччина) до Праги: *«Прошу пришли мені ті черевики (малі, типу штиблет), що стоять в передпокої на низьких каблуках, комбіновані, зі світлою шкірою. Інші черевики я не можу носити, бо вони мене давають і тому я тебе прошу, якщо можеш, купи мені нові найдешевші черевики, які можеш дістати. Бо у Свиднику взуття Vata нічого не варте. Я потребую числа 37. Галі й мамі черевики не потрібні...»* [15, ф. 269, оп.1, спр. 92, арк. 64]. Відносно ж одягу, то українські вихідці виживали за рахунок секонд-генду та зазначених вище допоміжних фондів.

Значна частина приватних коштів українських емігрантів витрачалася на залізничний та муніципальний транспорт. Квитки на приміські потяги (здебільшого у Празьке передмістя) коштували 3-10 крон. Трамвайні квитки мали більш фіксовану ціну – 3 крони. Платоніда Щуровська-Росіневич пригадувала в 1925 р.: *«...Скоріше спішка на потяг остання, для нас сільських жителів є вона миродайним. Кількість потягів, що їде до Праги невелика, так що приходить дбати на то аби не проворонити потяг, інакше мусиш залишатися вдома...»* [15, ф. 269, оп. 1, спр. 170, арк. 8].

Значно менше коштів витрачалося празькими українцями на дозвіллі потреби. Василь Касіян відзначав: *«Ми, студенти, (Василь Ілліч навчався в 1922 - 1926 рр. в Празькій академії образотворчих мистецтв, був учнем Макса Швабінського, в 1927 р. повернувся до Радянської України. – О. З.), не пропускали жодної нагоди, бачити щось цікаве, нове, мати свою думку.*

В Празі гостював український хор Олександра Кошиця. Це було чудо гармонії і краси голосів, виняткова злагожденість. Бувало Кошиць стоїть із закладеними назад руками, а хор звучить. Після концерту вся публіка ринула до сцени з оплесками, що переходили в овацію. Сам великий знавець музики професор Зденек Неєдлі ((1878 - 1962), чеський музикознавець, засновник Чехословацької академії наук, комуніст з 1929 р. – О. З.) був у нечуваному захопленні. Іншим разом ми бігали на Слов'янський острів (Палац Жофін на Слов'янському острові (назва походить від імені Жофії, тобто Софії – дружини австрійського імператора Франца Йосипа Першого) – будівля неоренесансу в Празі. Культурний центр. Місце проведення концертів, балів, конференцій та виставок. Розташований на Слов'янському острові посеред річки Влтава ближче до Нового міста. – О. З.), тобто на Жофін, де вперше з'явилась платівка і професор-спеціаліст з питань радіо давав пояснення. Це було неабияке диво! Згодом до Праги прибув Шаляпін. Квитки на концерт дорогі. Треба було обов'язково купувати книжечку з репертуаром пісень, які він співав. Зі сцени Шаляпін називав сторінку збірника, і коли шелест затихав, він співав. Співав також Баттістіні та інші вокалісти. Виступав італійський диригент Молінарі, йшли концерти чеського скрипаля Коцяна та ін. Приїздив з Індії знаменитий Рабіндранат Тагор і виступав на сцені Громадського дому (Громадський будинок Праги – культурний центр, репрезентативна будівля, збудована в 1906 - 1911 рр. в стилі сецесії. – О. З.), не тільки декламуючи, як співаючи свої поезії. Нас, студентів Академії, хвилювала конференція архітекторів, у якій брали участь люди світової слави – німці Вальтер Гропіус (1883 - 1969), і Адольф Лозе (1887 - 1967), француз Корбюзьє (1887 - 1965), і чеські конструктивісти...» [2, с. 286].

Певну частину приватних коштів празькі українці витрачали на купівлю книг і цигарок. Останніх більше, оскільки вони були найдешевшими – марки «Власта», 58 геллерів за пачку з 16 штук. Щоправда, багатьом згодом довелося відмовитися від них. Василь Королів писав Олександру Кошицю в 1930 р., що кинув з дружиною палити ««по 36-х роках» (Н.Королева) і «по 20-х безперервного смоктання» (сам Василь Костянтинович) відповідно» [5, с. 34]. Кіно й театр практично не цікавили українських вихідців, а якщо випадала нагода екскурсій, то переважно безкоштовних, професійних, навчальних і в межах місцевості.

Отже, питання приватних фінансів було дуже вагомими в житті українського еміграційного осередку міжвоєнної Чехословаччини. Прожитковий еміграційний мінімум складав 1 000-1 200 чехословацьких крон, тобто в середньому 29 доларів 60 центів (30 доларів). А «Руська допомогова акція» була тільки одним із джерел легального надходження фінансів. Тому українським вихідцям, за стабілізації курсу власне чехословацької крони в 1923 - 1933 рр., доводилося заробляти на обміні валют і хобі, працювати у ресторанах (для музик), бути чорноробочими. При цьому, значна частина приватних фінансів йшла на оплату житла, їжі, одягу, взуття, транспортні витрати. Значно менше коштів витрачалось на купівлю книг, цигарки. І зовсім не витрачалися кошти на кіно, театри й екскурсії.

Література

1. Зубко О. Створення та діяльність Українського вищого педагогічного інституту ім. М. Драгоманова в Празі (1923 – 1933 рр.): дис.... канд. іст. наук. 09.00.12 «Українознавство». К.: КНУ ім. Тараса Шевченка, 2010, 224 с.
2. Касіян В. З мого життя. (Публікація і післямова Ігоря Верби). *Український культурологічний альманах «Україна-Чехія»*. Ч. II. Випуск 29-30. Рік видання VIII. Київ: Фонд сприяння розвитку мистецтв, 1999, 394 с.
3. Ковалев М. В. Повседневная жизнь российской эмиграции в Праге в 1920 - 1930 годы. Исторические очерки. Саратов: Саратов. Гос. Тех. Ун-т им. Ю. А. Гагарина, 2014, 90 с.
4. Королів-старий В. *Згадки про мою смерть. Вибрані твори. Том 1. 2-ге видання*. Укр. в-во «Добра книжка» 169 випуск, Торонто, 1961, 289 с.
5. Королева Н. Життя і творчість у документах та матеріалах (до 120-річчя з дня народження): Збірка документів / Уклад. та автор передмови І. Тюрменко. Київ: Дельфін, 2008, 88 с.

6. Лукасевич Л. Роздуми на схилку життя. Нью Йорк: С. Бавнд Брук: Українське православне товариство святої Софії, 1982, 304 с.
7. Ляхоўскі У. Ад гоманаўцаў да гайсакоў. Чыннасць буларускіх маладзёвых арганізацый у 2-й палове XIX ст. – 1939 г. Навукова-папулярнае выданне. Беласток: Беларускае гістарычнае таварыства; Вільня: Інстытут беларусістыкі, 2012, 483 с.
8. Наріжна Н. Дитячими очима (Спомин). Vydalo Sdružení Ukrajinek v České Republice. Editor Mykola Mušinka. Praha, 2010, 100 с.
9. Пономарьов В. Дмитро Чижевський: філософ, що любив котів // URL: <https://tyzhden.ua/History/48042> (Дата доступу: 26.04.2016 р.).
10. Русова С. Мої спомини. К.: Україна-Віта, 1996, 208 с.
11. Сім'янцев В. Студентські часи. (Спогади). Чехо-Словаччина. Роки 1923 – 1929. Вашингтон. Д.К., 1973, 191 с.
12. Сім'янцев В. Інженер-емігрант в Чехо-Словаччині. Роки 1929 – 1945. Четверта книга спогадів. В-во Юліяна Середняка. Buenos Aires – Philadelphia, 1978, 230 с.
13. Софія і Станіслав Дністрянські. Листи. Спогади. Статті [монографія] / за ред. д-ра мистецтвозн., проф. Ганни Карась; упоряди.: Ганна Карась, Людмила Обух. Івано-Франківськ: Фоліант, 2018, 350 с.: фото.
14. Чикаленко Є. Щоденник (1925 – 1929). Упорядкування, передмова та коментарі І. Старовойтенко. К.: Темпора, 2016, 448 с.
15. Центральний державний архів громадських об'єднань України. м. Київ (ЦДАГО України. м. Київ).

References

1. Zubko O. Stvorennia ta diialnist Ukrainskoho vyshchoho pedahohichnoho instytutu im. M. Drahomanova v Prazi (1923 – 1933 rr.). [Creation and activity of the Ukrainian Higher Pedagogical Institute named after M. Drahomanov in Prague (1923-1933)]: dys.... kand. ist. nauk. 09.00.12 «Ukrainoznavstvo». К.: KNU im. Tarasa Shevchenka, 2010, 224 s. (in Ukrainian).
2. Kasiiian V. Z moho zhyttia. [From my life]. (Publikatsiia i pisliamova Ihoria Verby). *Ukrainskyi kulturolohichnyi almanakh «Ukraina-Chekhiia»*. Ch. II. Vypusk 29-30. Rik vydannia VIII. Kyiv: Fond spriannia rozvytku mystetstv, 1999, 394 s. (in Ukrainian).
3. Kovalev M. V. Povsednevnaia zhizn' rossijskoj jemigracii v Prage v 1920 - 1930 gody. [Daily life of Russian emigration in Prague in 1920-1930. Historical essays]. Istoricheskie ocherki. Saratov: Sarat. Gos. Teh. Un-t im. Ju. A. Gagarina, 2014, 90 s. (in Russian).
4. Koroliv-staryi V. Zghadky pro moi smert. [Mentions of my death]. *Vybrani tvory. Tom 1. 2-he vydannia*. Ukr. v-vo «Dobra knyzhka» 169 vypusk, Toronto, 1961, 289 s. (in Ukrainian).
5. Koroleva N. Zhyttia i tvorchist u dokumentakh ta materialakh (do 120 richchia z dnia narodzhennia): Zbirka dokumentiv [Life and creativity in documents and materials (for the 120th anniversary of the birth): Collection of documents] / Uklad. ta avtor przedmovy I. Tiurmenko. Kyiv: Delfin, 2008, 88 s. (in Ukrainian).
6. Lukasevych L. Rozdumy na skhylku zhyttia. [Reflections on the slope of life]. Niu York: S. Bavnd Bruk: Ukrainske pravoslavne tovarystvo sviatoi Sofii, 1982, 304 s. (in Ukrainian).
7. Ljahowski U. Ad gomanawcaw da gajsakow. Chynnasc" bularuskih maladzjovych organizacyj u 2-j palove HHH st. – 1939 g. [From the Homanovs to the Gaisaks. The validity of Belarusian youth organizations in the second half of the 19th century. – 1939]. Navukova-papuljarnae vydanne. Belastok: Belaruskoe gistorychnae tavarystva; Vil'nja: Instytut belarusistyki, 2012, 483 s. (in Belorussian).
8. Narizhna N. Dytiachymy ochyma (Spomyn). [Through children's eyes (Memory)]. Vydalo Sdružení Ukrajinek v České Republice. Editor Mykola Mušinka. Praha, 2010, 100 s. (in Ukrainian).
9. Ponomarov V. Dmytro Chyzhevskyi: filosof, shcho liubyyv kotiv [Dmytro Chyzhevskyj: a philosopher who loved cats] // URL: <https://tyzhden.ua/History/48042> (Data dostupu: 26.04.2016 r.). (in Ukrainian).

10. Rusova S. *Moi spomyny*. [My memories]. K.: Ukraina-Vita, 1996, 208 s. (in Ukrainian).
11. Sim'iantsev V. *Studentski chasy*. (Spohady). Chekho-Slovachchyna. Roky 1923 - 1929. [Student times. (Memoirs). Czechoslovachchyna. Years 1923 - 1929]. Vashynhton. D.K., 1973, 191 s. (in Ukrainian).
12. Sim'iantsev V. *Inzhener-emihrant v Chekho-Slovachchyni. Roky 1929 - 1945*. [Emigrant engineer in Czechoslovakia. Years 1929 - 1945]. Chetverta knyha spohadiv. V-vo Yuliana Seredniaka. Buenos Aires – Philadelphia, 1978, 230 s. (in Ukrainian).
13. Sofiia i Stanislav Dnistrianski. *Lysty. Spohady. Statti* [monohrafiia] [Letters. Memoirs. Articles [monograph]]. / za red. d-ra mystetstvozn., prof. Hanny Karas; uporiady.: Hanna Karas, Liudmyla Obukh. Ivano-Frankivsk: Foliant, 2018, 350s.: foto. (in Ukrainian).
14. Chykalenko Ye. *Shchodennyk (1925 – 1929)*. [Diary (1925 - 1929)]. Uporiadkuvannia, peredmova ta komentari I. Starovoitenko. K.: Tempora, 2016, 448 s. (in Ukrainian).
15. *Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv hromadskykh obiednan Ukrainy*. m. Kyiv (TsDAHO Ukrainy. m. Kyiv). [Central State Archive of Public Associations of Ukraine. Kyiv (CSAPA of Ukraine)]. (in Ukrainian).

УДК 392:638.1:930.85(477)

DOI: 10.26565/2227-6505-2021-33-05

**БОРТНИЦТВО ЯК ЕЛЕМЕНТ НЕМАТЕРІАЛЬНОЇ КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ
УКРАЇНИ: ЗВИЧАЙ «ГЛЯДІТИ БДЖІЛ»****(за польовими матеріалами)****А. А. Дмитренко**

Волинський національний університет імені Лесі Українки

Державний науковий центр захисту культурної спадщини від техногенних катастроф

dmytrenko.a@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0001-6125-8628>

Формування Національного переліку елементів нематеріальної культурної спадщини України потребує докладного дослідження і популяризації етнокультурних особливостей об'єктів, включених до нього, зокрема поліського бортництва, традиції якого сягають часів Київської Русі. Бортництво акумулювало в собі багатий виробничий досвід, світобачення, народні знання, специфічні знаряддя праці і пристосування, яким належить важлива роль в системі пам'яток України, в побудові музейних експозицій і виставок.

***Метою** розвідки є висвітлення виробничого досвіду бортників на основі польових експедиційних матеріалів, зібраних у різних районах Правобережного Українського Полісся, зокрема характеристика звичаю «глядіти бджіл», що є підсумком річної праці бортників. Реалізація сформульованої мети передбачає вирішення наступних завдань: з'ясування суті поняття «глядіти бджіл»; висвітлення календарних термінів вибирання меду з бортей і колодних вуликів та їх зміни в сучасних умовах; проаналізувати способи вибирання (підрізування) меду та їх залежність від конструктивних особливостей бортей і колодних вуликів; відзначити трансформацію давнього звичаю «глядіти бджіл» у другій половині ХХ – початку ХХІ століття. Об'єктом дослідження є бортництво – як форма лісового і домашнього бджільництва. Предмет дослідження – календарна регламентація та способи вибирання меду із бортей і колодних вуликів.*

***Методологічну основу дослідження** складають принципи історичності, об'єктивності, системності, комплексності; історичні методи дослідження (аналізу та синтезу, типологічний, порівняльно-історичний). Використаний етнологічний метод дослідження – збирання польових матеріалів за авторською програмою-запитальником; збирання інформації проведене із застосуванням кущового методу етнологічних досліджень. Уперше в українській етнологічній літературі висвітленні етнокультурні особливості бортницького звичаю «глядіти бджіл». Використані польові матеріали, зібрані автором в різних селах, постраждалих внаслідок Чорнобильської катастрофи, що визначило наукову новизну і актуальність статті.*

***Наукова новизна статті** полягає в тому, що в ній уперше в українській пам'яткознавчій, музеєзнавчій та етнологічній літературі висвітлені етнокультурні особливості бортницького звичаю «глядіти бджіл» та його календарна регламентація. Використані польові матеріали, зібрані автором в різних селах Правобережного Українського Полісся, вперше вводяться до наукового обігу.*

***Висновки.** В основі «глядіння бджіл» лежать звичаєво-обрядові норми, народні знання і світоглядні уявлення, пов'язані із завершальним етапом річної праці бортника – вибирання меду. Наголошується, що календарні терміни зазначеного виробничого процесу визначили наступні маркери: календарні свята (Спаса, Успіння, Пречиста, Воздвиження, Покрова), хліборобський календар (жнива, копання картоплі), розвиток медоносів (цвітіння вересу) і етапи біологічного розвитку бджіл (завершення червіння, підготовка до зимівлі). Відзначено, що значний вплив на терміни глядіння бджіл має поширення домашнього бортництва і*

соціально-економічні процеси останніх десятиліть, що привели до зменшення медоносів, зовнішнього впливу на бджіл (отруєння), поширення хвороб і в результаті істотного зменшення медозборів.

Ключові слова: нематеріальна культурна спадщина, бортництво, народні знання, борт, колодний вулик, вибирання меду, Правобережне Полісся України.

The formation of the National List of Elements of the Intangible Cultural Heritage of Ukraine requires a detailed study and popularization of ethnocultural features of the objects included in it, in particular Polissia beekeeping, the traditions of which date back to the times of Kyiv Rus. Beekeeping has accumulated a rich production experience, worldview, folk knowledge, specific tools and devices that play an important role in the system of monuments of Ukraine, in the construction of museum exhibitions.

The purpose of the article is to highlight the production experience of beekeepers based on field expedition materials collected in different areas of the Right Bank of Ukrainian Polissia, in particular to clarify the calendar markers of «watching the bees», which is the result of annual work of beekeepers. The realization of the formulated goal involves solving the following tasks: highlighting the essence of the concept of «watching the bees»; disclosure of terms of selection of honey from boards and log beehives and their change in modern conditions; identification of the main markers of bee sighting, related to the holiday-ritual and agricultural calendar, the development of honeybees and the stages of life of bees. The object of research is beekeeping – as a form of forest and domestic beekeeping. The subject of the research is the calendar regulation and methods of selecting honey from the sides and log hives.

The methodological basis of the study were the principles of historicity, objectivity, system, complexity; monument, museum and historical research methods (analysis and synthesis, typological, comparative-historical). The ethnological method of research is used – collection of field materials according to the author's program-questionnaire; information was collected using the cluster method of research. Field materials are given, which illustrate the main provisions of the article. The scientific novelty of the article is that for the first time in the Ukrainian monumental, museum and ethnological literature the ethnocultural features of the beekeeping custom of «watching the bees» and its calendar regulation are covered. Used field materials collected by the author in different villages of the Right Bank Ukrainian Polissia are introduced into scientific circulation for the first time.

The scientific novelty of the article is that for the first time in the Ukrainian monumental, museum and ethnological literature the ethnocultural features of the beekeeping custom of «watching the bees» and its calendar regulation are covered. Used field materials collected by the author in different villages of the Right Bank Ukrainian Polissia are introduced into scientific circulation for the first time.

In conclusion, the article notes that the «watching the bees» is based on customary ritual norms, folk knowledge and worldviews associated with the final stage of the annual work of the beekeeper – collecting honey. It is noted that the calendar terms of this production process determined the following markers: calendar holidays (Savior, Assumption, Immaculate Conception, and Intercession), agricultural calendar (harvest, digging potatoes), honeydew development (heather flowering) and stages of biological development of bees (completion of redness), preparation for winter). It is noted that the spread of domestic beekeeping and socio-economic processes of recent decades, which have led to a decrease in honeybees, external influences on bees (poisoning), the spread of diseases and as a result of a significant reduction in honey yields, have a significant impact on terms of «watching the bees».

Key words: intangible cultural heritage, beekeeping, folk knowledge, bort (beehive in tree), log beehive, choosing honey, Right Bank Polissia.

Прийняття ЮНЕСКО Конвенції «Про охорону нематеріальної культурної спадщини» актуалізувало вивчення об'єктів нематеріальної культурної спадщини і в Україні, що спричинило формування з 2012 року Національного переліку елементів нематеріальної культурної спадщини (Національний перелік). Сьогодні до нього включено 26 елементів, серед яких і Бортництво Українського Полісся. Зважаючи на підвищення в останні роки туристичного інтересу до нематеріальної культурної спадщини, остання може зайняти вагоме місце не тільки у творенні культурно-туристичних дестинацій, а й формуванні нової моделі сучасного культурного простору. Сьогодні поліське бортництво включене до рекреаційного і культурно-туристичного маршруту «Медове коло» (Рівненщина). Проєкт «Бортництво», за участі громадського об'єднання «Бортники України», музейників Олексія Нагорнюка та Олексія Черницького реалізується у Рівненському краєзнавчому музеї. Тут створена «жива» експозиція під відкритим небом (колодні вулики, у яких живуть бджоли), за традиційними технологіями відтворюються бортницькі пристосування (жень, лазбень) (5). Національний проєкт «Бортництво Полісся: архаїчна традиція у сучасному вимірі» реалізований у Вишгородському історико-культурному заповіднику [1]. Результатом транскордонного проєкту «Останні бортники Європи», який охопив Українське, Білоруське, Литовське Полісся і Польщу, став альбом фотохудожника К. Хейке [11]. 2020 року бортницька культура Польщі і Білорусі увійшла до Репрезентативного Списку ЮНЕСКО.

Отож, дослідження елементів НКС є надзвичайно актуальним. Вивчення і збереження тисячолітнього досвіду, нагромадженого поліськими бортниками, сприятиме зростанню можливостей всебічної інтерпретації пам'яток відповідно до запитів та інтересів музейних відвідувачів і культурних туристів. На збереженні, популяризації та ефективному використанні національної культурної спадщини наголошується і в Указі Президента України «Про заходи щодо підтримки сфери культури, охорони культурної спадщини, розвитку креативних індустрій та туризму» (2020).

Незважаючи на активний інтерес до бортництва як об'єкту нематеріальної культурної спадщини України з боку музейників, практичних бджолярів і науковців, на сьогодні воно залишається дослідженим лише фрагментарно. Першим до вивчення поліського бджільництва звернувся член Товариства дослідників Волині Іван Ковальов, який підготував невеликі дослідження на основі анкетування [3; 4]. Наукова співробітниця інституту матеріальної культури ВУАН Ніна Заглада проаналізувала бортництво села Ново-Шепеличі колишнього Чорнобильського району станом на 1934 рік [2]. Окремі аспекти історії та сучасного стану поліського бортництва висвітлені в альбомі «Бортництво Полісся», виданому Вишгородським історико-культурним заповідником [1]. Однак звичай «глядіти бджіл» дотепер не знайшов належного висвітлення в етнологічній літературі. Це питання частково піднімалося у словнику У. Мовної [7, с. 67], яка розглядає суть терміну «глядіти»; у публікаціях А. Панкової та О. Нагорнюка [9], О. Чебанюк [10], які звернути увагу на часові проміжки вибирання бортного меду.

Джерельну базу склали польові матеріали, зібрані авторкою в ході історико-етнографічних експедицій, організованих Державним науковим центром захисту культурної спадщини від техногенних катастроф у 2005–2013 рр. (керівник – Р. Омеляшко) та кафедрою музеєзнавства, пам'яткознавства та інформаційно-аналітичної діяльності і Музеєм етнографії Волині та Полісся Волинського національного університету імені Лесі Українки [12–13].

Бортництво – форма бджільництва, що полягає в утриманні бджіл у бортях і колодних вуликах. Первісним є лісове бортництво з якого утворилося домашнє колодне бджільництво при якому колодні вулики розміщували на садибах, встановлюючи їх на дерева і на землі. Специфіка утримання бджіл у бортях і колодах полягає в тому, що бджоли будують собі гніздо самотійно, без втручання людини, тобто без використання штучно створеної вощини. Щоправда, в останні десятиліття окремі бортники практикують встановлення у колодних вуликах невеличких рамок.

Праця бортника розпочинається навесні оглядом і чищенням бортей і колод, наступний етап – підготовка лісових вуллів до роїння. Підсумком праці бортника є вибирання меду. Чітке розмежування між названими етапами праці зафіксоване у с. Копище на Олевщині (Олв. Крст.), де чищення бджіл називають «лєковать», підготовку до роїння – «творити», вибирання меду – «глядіти».

Термін «глядіти бджіл» («глядеть пчоли») на позначення процесу вибирання меду із бортей і колодних вуликів зафіксований у багатьох селах Правобережного Українського Полісся: «Глядеть треба... Выбират, або глядеть, або глядеть. То глядеть пчоли, знаєте, глядеть» (с. Вітковичі Брзн. Рвн.) [13]; «... гледеть. Да, гледеть мед» (с. Блажове Рктн. Срн.) [13]; «Кажуть, йду гледеть пчоли. Так якби за медом, то да. Пчоли пойду погледить, треба» (с. Масевичі Рктн. Срн.) [13]; «Мона гледить пчоли» (с. Борове Рктн. Срн.) [13]; «Поглядіти. Глядіти пчоли» (с. Осова Дбр. Срн.) [13]; «Я тільки знаю, як дід вибирає мед, гледить пчол»; «Да! Пойду поглежу» (с. Ямпіль і с. Рудня-Вересня Івнк. Вшг.) [13].

Термін «глядіти бджіл» («глядеть пчол») відомий і в інших поліських селах (с. Березове, Познань Брзв. Срн., Старе Село Стрс. Срн., Воронки Влм. Врс.; Вітковичі Брзн. Рвн., Великий Мидськ Кстп. Рвн. та ін.). Подекуди респонденти відзначали, що тепер так говорять лише люди старшого віку: «Ну, старіє люди кажуть, пойдьом погледим на пчоли» (с. Березове Брзв. Срн.) [13]. В інших селах стверджували, що цим давнім терміном послуговуються дотепер: «І тепер кажуть. Каже, куда йдеш, чи їдеш? – Пчоли глядіти» (с. Воронки Влм. Врс.) [13]. У с. Лука (Ємлч. Н-В) на позначення процесу вибирання меду із бортей і колодних вуликів вживають термін «подглядати» («батько подглядав»), у ряді сіл – «дивитись»: «В кінці жовтня вже йди дивись пчоли» (с. Масевичі Рктн. Срн.) [13], «З колодей пудризували осенню, дивилися трохи» (с. Мутвиця Зрчн. Врс.) [13].

Поняття «глядіти бджіл» інколи вживається і в значенні доглядати за бджолами. Саме так його подано у словнику У. Мовної [7, с. 67]. Цей термін у значенні доглядати вжитий і в обліковій картці бортництва як елемента нематеріальної культурної спадщини [8]. Окрім поняття «гледіти» («глядіти»), У. Мовна, покликаючись на матеріали з Житомирського Полісся, подає ще й термін «гледеть (вулей)», який визначає як оглядати бджіл [7, с. 67]. Вважаємо, що в цьому випадку поняття вжите саме у значенні вибирати мед з вулля (так на Поліссі зазвичай називають колодні вулики).

Важливим аспектом звичаю «глядіти бджіл» є календарна регламентація вибирання меду, яка істотно різниться від аналогічного виробничого процесу у рамковому бджільництві. Це спричинене особливостями ведення бортництва, яке зародилось як лісовий промисел. Догляд за лісовими вульями потребував багато часу (віддаленість від місць проживання) і фізичних зусиль (підняття на дерева) бортників, тому промисел був організований достатньо раціонально, щоб до мінімуму звести час, що відводився на догляд за бджолами. Ми вже відзначали, що технологічний цикл ведення бортництва включав три основні етапи: чищення («лєкованне»), підготовка до роїння («творіння») і вибирання меду («глядіння»). Зважаючи на те, що бортництво було допоміжним заняттям, всі роботи виконувались у вільний від сільськогосподарських робіт час: «лєкованне» – ранньої весни, «творення» – після завершення весняної сівби, «глядіння» – в основному після завершення основних хліборобських робіт: «Бо в нас же всьо врем'є нема колі. Ми не так як тие пчолякі, шо они в саду, да колі задумав, то є. А нам треба їхать за сім кілометрув, то я колі встроюсь» (с. Познань Брзв. Срн.) [13].

Польові матеріали з різних регіонів Правобережного Полісся дають підстави стверджувати, що мед із бортей і колодних вуликів вибирали («гляділи») один раз на рік – наприкінці літа – на початку осені – від Спаса до Покрови: «В нас собиралі одін раз на лето, бо ж это не буде часто лазить туди» (с. Вежиця Стрс. Срн.) [13]. Хоча респонденти період від Спаса номінують не літом, а осінню: «осинню до 10 августа», «осинню, перед Спасом» (с. Кочичине і Велика Глумча Ємлч. Н-В) [13]. Такі календарні терміни, з одного боку, обумовлені роїнням бджіл, що в основному завершувалось на початку серпня: «Ну, вже тоді, тоді вирізали позже, мнє кажетса. Тоді менш розплоду було» (с. Осни Лгн. Крст.) [13].

Другий фактор, що визначив період глядіння, – завершення цвітіння медоносів і збирання бджолами нектару.

Першою датою, що маркується як початок глядіння бджіл, є свято Спаса (Медовий Спас, 14.08). У багатьох селах мед з бортей і колод вибирали саме напередодні цього свята: *«Перед Спасом уже всьо. Дивились, вибирали»* (с. Лука Ємч. Н-В) [13]; *«Ну, перед Спасом он вибирав. Всьо, вже закривав»* (с. Великий Мидськ Кстп. Рвн.) [13]. При цьому бортники дивилися, чи є мед: *«Я, наприклад, я вбираю, це того, в нас називається, осинню, перед Спасом. Перед Спасом вибираєм. І токо дивитса – мона взять – узав! Не мона – не берем»* (с. Велика Глумча Ємч.) [13]. Глядіння бджіл саме до Спаса поширилось у зв'язку з традицією освячувати цього дня мед. У ряді сіл Ємільчищини вважають, що до Спаса бджоли працюють «на пана», а потім на себе, щоб заготувати мед на зиму: *«... остальне вони роблять уже на себе. А це на пана, казали»* (с. Кочичине Ємч. Н-В) [13]. Про те, що глядіти бджіл потрібно в серпні, щоб бджоли встигли заготовити мед для зимівлі, говорили бджолярі й з інших регіонів: *«Ну, осинню пізно не. Не. Отак, де в ету пору (запис кінця липня – А. Д.). Бо не буде на зиму»* (с. Сенчиці Лкн. Врс.) [13].

У ряді сіл Лугинщини і Сарненщини календарним маркером початку глядіння бджіл є жнива, які розпочиналися наприкінці липня (зазвичай від Прокопа, 21.07). У с. Осни (Лгн. Крст.) мед вибирали у жнива: *«В жнива тоді мед резали. Тоді в жнива»* [13], а у с. Кричильськ (Срн. Срн.) – після їх завершення: *«В колодках я вибирав после жнив. Дівіс, скільки, значіт, вони наносілі»* [13]. Таке глядіння швидше можна назвати контрольним, перевіркою наявності меду і могло здійснюватись лише у вульях, розміщених на садибі або біля неї, так як похід до лісу і піднімання на дерева було дуже складною і затратною у часі справою. У розпал хліборобських робіт селянин не міг собі дозволити нераціонального витрачання часу.

Важливими факторами у глядінні бджіл, на думку окремих респондентів, є температурний режим (має бути тепло) і активність бджіл: *«І зара так большинство в августі, чи в сентябрє вибирають мед. Бо там вже починає холодно. Тогди вибирають мед, пока ше пчоли летают. А вже тогди, як пчоли сєлі, на зиму вже, то тогди нихто їх не одкриває»* (с. Глинне Брзс. Срн.) [13].

У с. Топільня (Лгн. Крст.) бортники починали глядіти бджіл після завершення цвітіння вересу (коли перестане «грати верес»), що є свідченням завершення сезону заготівлі меду, так як верес є останнім медоносом на Поліссі: *«Ето вже аж покуда не перестане грати верес»* [13]. У Кам'яне (Брзв. Срн.) вважають, що бджоли завершують збирання вересового меду після свята Сплення (Успіння Пресвятої Богородиці, Перша Пречиста, 28.08): *«Мой дєд, ну й я, такє, начинаєм мед вибірать, ето ж не в рамошном, шо будеш качать, а ждом, уже вот верес облетять, всьо, после Сплення вже мона»* [13].

Особливу увагу слід звернути на наступний маркер початку глядіння бджіл – відсутність у бортях і колодних вуликах черви. Справа в тому, що у виробничій бджільницькій літературі поширена думка про так звану роєбійну систему відбору меду з бортей і колодних вуликів, при якій знищувалось бджолине гніздо [8, с. 6]. Не будемо заперечувати можливість застосування таких способів у попередні століття. Підтвердженням цього може бути звернення до бджіл перед вибиранням меду, записане у с. Троща (Влш. Жтм.): *«Здрастуйте, муху унілі! Ми до вас прийшли, ми ваш труд заберем, а вас у вічність відішлем»* [3, с. 18]. Разом з тим, наведені слова аж ніяк не відображають традиційного ставлення українців до бджіл, яких на Волині вважали «слугами Божими», «сльозами Божої Матері» (с. Бузаки К-К К-К), «Божою мушкою» (м. Вишнівець Тернопільської обл.), «вищим Божим творінням» (с. Обенижі Трск. Квл.), «особливе Боже творіння» (с. Сковородки, Хмельницька обл.) і вірили в те, що їх не можна вбивати [6, с. 17].

Підтвердженням особливо шанобливого ставлення до бджіл є й терміни їх глядіння, що передбачають відсутність черви, аби не вбивати бджіл. Цей час бортники маркують зазвичай другою половиною – кінцем вересня або вживають термін «глибока осінь»:

– *«... то я осинню стараюся вже. Як уже нема черві, щоб мона було. Бо часом черва, то брать не мона. Ну, вже ми знаємо, шо в глубоку осінь... вже черві нема. Вже мона гледіть*

пчолі» (с. Борове Рктн. Срн.) [13];

– *«Дись уже в вересні. Ну, в кінці вересня... Жовтень, то вже нема нічого. Нічого в йому нема. А ранче підеш, шо вересень, ше черва буде. Як ти вирежеш, пчолей багато попортиш. Бо там ше черва. Вона робить черву ше. Кінець вересня. А в жовтні вже холодно вже, вже не хоче іти. Воне рідко коли вже вилетають. А кінець вересня саме тево. В другий половини вересня»* (с. Луко Влм. Врс.) [13];

– *«... як не стане черви, як не стане плодити семню... Глянув – є мед уже, нема черви. Вона часом довго червить, семню плодить на зиму вже. Бо вона одмирає, об'їжджає, от. То нема, нема черви вже, то можеш вибирати, як нема»* (с. Бишляк Влм. Врс.) [13].

У с. Іванчиці (Зрчн. Врс.) часовим маркером для початку глядіння бджіл є інший етап річного циклу життєдіяльності бджоли – вигнання трутнів перед початком зимівлі: *«... подризку то роблять уже як под осінь... Вона ж ізганяє трута того. Вони ж на зиму трути не остаються. То вони женуть трутів і уходять на зимовку»* [13].

Окремі бортники при догляді за бджолами дотримуються традиційного хліборобського календаря, шукаючи для цього вільний від основний робіт час. Тому подекуди йшли глядіти бджіл після того, як покопають картоплю: *«В восень, як уже того, після бульбей»* (с. Вітковичі Брзн. Рвн.) [13]; *«Як токо картошку покопаєм і пошлі., да й погляду»* (с. Познань Брзв. Срн.) [13].

Копання картоплі завершувалось в основному до середини вересня, напередодні Другої Пречистої (Різдво Пресвятої Богородиці, 21.09), тому це свято є одним з важливих календарним маркером глядіння бджіл. До лісу ідуть напередодні свята, з 18 вересня, або після нього: *«В концю сєнтября. Под Пречисту. Вже в Пречисту гледять. Обшем, в конце сєнтября. От уже картошку копаєм ми в начале сєнтября, начинают, уже пучті шо начинают [глядіти бджіл – А. Д.]»* (с. Познань Брзв. Срн.) [13]; *«Перший раз йдем ми глядіть... Перед Пречистою.... числа восемнадцатого вересня»* (с. Березове Брзв. Срн.) [13]; *«... я ж Вам кажу, дето... з Пречистої»* (с. Біловіж Рктн. Срн.) [13]; *«Осинню так само. Після Пречистої. Двадцать первого»* (с. Томашгород Рктн. Срн.) [13].

До Пречистої, за твердженням респондентів, не тільки в основному завершуються найважливіші хліборобські роботи, але й мед уже чистий, так як бджоли остаточно припиняють червити (плодити черву):

– *«Їх токо девляться осинню. Мед забирають... Після Пречистеї. Ну, минає Пречиста, то говорять, так як у нас, вже вон чистий, вже нема червоти і тоді вже рижуть. Да, вже в вересні»* (с. Князівка Брзн. Рвн.) [13];

– *«Пречиста є. После Пречистої... Оно мона й до Пречистої.... як одніє відкриєш, да як нема в роботі червов, бо ше ж вони черв заложивают, то вже мона гледеть. Но як черв є, то неохота ж його внічтожат»* (с. Кам'яне Брзв. Срн.) [13].

Вибір саме свята Пречистої як календарного маркеру для глядіння бджіл, обґрунтовується і станом меду, який уже чистий, стиглий і на вулиці ще достатньо тепло, тому бджолам легше прибратися у бортях і вулях після підрізування сот: *«... той мед і капає, і все. Як за тепла єє пригледіть, вона всьо пудбере, пуднесе собі, вичистіть усьо. А вже, як позна, то уже, знаєте, той мед вже тягнетса, шо он захолодає і вже тогди пагано... Їх треба заранньо.... то вже от Пречистой мона приглядать. І пошов. Покуда ше тепло»*. Тому, як відзначають бортники, глядіти бджіл потрібно у сорочці, а чистити навесні у кожусі: *«Ти в осень гляді мене в одной сорочци, а навесні в кожусі. Так пчола каже»* (с. Біловіж (Рктн. Срн.) [13].

У ряді сіл бортники глядять бджіл напередодні або після свята Здвиження (Чосний, Здвиження Чесного Хреста, 27.09): *«Перед самим Здвиженням уже ухажуют тис улле»* (с. Вежиця Стрс. Срн.) [13]; *«То вже на Чосний, то вже, кажуть, вже последний мед вибирають»* (с. Березина Врс. Врс.) [13]; *«... двадцать восьмого... вересня. Да, після Здвиження. Последній того. І воно подризається, потом закутывают і так і зимують»* (с. Купель Рктн. Срн.) [13]; *«Двадцать пятого, двадцать шостого. Я йду я гледеть пчолі перед Здвиженням. Перед двадцать сьомим вересня.... буває, шо й пунзіше»* (с. Вежиця Стрс. Срн.) [13].

Останнім для глядіння бджіл є свято Покрова (14.10): *«Покрова ото, якраз на Покрову. я глядєть пчоли.... потому що вони, бачте, ото меньше ж вон покапає і все»* (с. Мушня Рктн. Срн.) [13]; *«Перед Покровою»* (с. Біловіж Рктн. Срн.) [13]; *«Осинню, я вже... До Покрови»* (с. Глинне Брзс. Срн.) [1]; *«Мед мона на Покрову, мона з Покрови. Як стане холодней вже»* (с. Блажове Рктн. Срн.) [13]; *«Осенню. Ми перед Покровою»* (с. Великі Озера Дбр. Срн.) [13]; *«А вже остатній раз, значіт, на зімовлю, мед вже... пудрезуют перед Покровою»* (с. Кричильськ Срн. Срн.) [13].

Такий, доволі пізній, термін бортники пояснюють тим, що до цього часу мед остаточно досягає, стає густішим. Адже, на відміну від меду з рамкових вуликів, густий мед з яких не викачаєш на медогонці, мед із бортей і колодних вуликів зазвичай зберігали з вощиною: *«А мед вибірають, то можна й зара. Зара ше вон тепло, то вон в колодках ридкий ше, тече. А там уже, перед Покровою, свято Покрови, восинь там вже, в холодну восинь вже йдуть да там глядять, вибірають мед. Вот зара... он ше рідкий, поторкати, то он потече, як вода. Ето ж не то, що в рамочних да вікачав. А там режеш цельнікі, да той критий, з цельніками»* (с. Дроздинь Стрс. Срн.) [13].

Певні зміни у термінах глядіння бджіл відбулися у зв'язку з поширенням домашнього колодного бджільництва, яке умовно можна назвати домашнім бортництвом. Розміщення вулків на садибі дає більші можливості бортникам для догляду за бджолами (*«А коло хати, то ходиш до їх не раз. А через неділю, тай зазираєш»* (с. Червона Воля Грдн. Н-В) [13], а отже, й для вибирання меду.

У випадку хорошого медового року, коли колодні вулики заповнюються дуже швидко, господарі практикують підрізку меду кілька разів на рік: *«Коли взяток є, голову одкрив, цього кружечка такого, а там чистий. Там ни черви нема, ничего. Вони запас собі роблять. Вот і взяв»* (с. Червона Воля Грдн. Н-В) [13]. Поширеною практикою є підглядання бджіл у травні: *«Ну, десь в маї, як вже наносять повен улик меду. Ну і восинню. Два рази лазили»* (с. Малі Телковичі Влм. Врс.) [13]. Бджоляр із с. Червона Воля (Грдн. Н-В) підрізує мед частково навесні, коли перецвіли садки (*«Потому що я з голови, наприклад, весною возьму, садкі перецвітуть, малина, це все»*), потім влітку (*«Я собі... дойонку взяв, чи кілограм два-три, чи, як бачу, чимало є, то добру дойонку возьму»*), і, якщо був мед, то ще й третій раз – восени (*«То мона подризувать, мона й не. Якош мед є осенню, а знаєш, що в голові вже там закрили, вже мед пошов до низу»*) [13]. У с. Ямпіль (Івнк. Вшгр.) бджіл гляділи після цвітіння акації: *«Ну, як в пору? Вот ето вот цвіте, наприклад там, акація вже одцвіте, вот серед літа. Уже все одцвіло, отоди вон ето... ціє колоди, всьо, просмотрев. А потом уже, глубокой осенню, як гречка одцвіте. Тоді два рази вирізував»* [13].

По кілька разів на рік дивляться вулики й інші бджолярі, що мають домашні вуллі. Медяр із с. Велика Глумча (Ємлч. Н-В) дивиться колодні вулики через місяць після того, як вибрав мед до Спаса. Бджоляр із с. Червона Воля (Грд. Н-В) ще раз глядить бджіл восени, коли готує вуллі до зими: *«... осинню позно десь як верес перецвів, же все, ідеш ладить вулика на зиму. І там ведро чи двє меду в том вулику береш»* [13].

У ті роки, коли меду дуже багато, бджоли швидко заношують один вулик, кидають його і переходять в інший. Мед з повного вулика господар вибирає. У нього сідають інші бджоли і далі носять взятки (с. Червона Воля Грдн. Н-В) [13].

Поширеною практикою є підрізування меду навесні, під час чищення бортей і колодних вуликів. Дивляться, скільки меду залишилось із зими, залишають щось бджолам на весну, а решту забирають. Якщо восени бортники глядять бджіл, то навесні, коли чистять борті і колодні вуллі, підглядають (приглядають) їх, тобто підрізають зайвий мед. Така практика поширена повсюди на Поліссі: *«Мед навесне, як чистять, то вибірають»* (с. Глинне Брзс. Срн.) [13]. Залишки вощини з медом підрізували ще й для того, щоб зменшити інтенсивність роїння бджіл: *«Один раз, ну й навесне. Да. Ну то, бачте, як навесні приглядіть, так они меньше... рояться, побольше роботи роблять, а так вельми рої часто выпускають»* (с. Біловіж Рктн. Срн.) [13].

Важливе місце у бджільницькому календарі належить святу Теплому Олексію (30.03), коли бджоларі починають весняний огляд вулків. Саме в цей день і підглядають бджіл: *«Там був мед, котрий не з'їли пчолы за зиму, батько його вирізує. Таке те стільники гарніє, такіє сивеньки-сивенькиє»* [9]. У ряді сіл навіть побутувала приказка: *«Теплий Олексій просив меду на кисіль»* (с. Рясне Брш. Н-В) [13]. У с. Глинне (Брзс. Срн.) весняний огляд вулків приурочують до свята Благовіщення (07.04), тоді й підглядають бджіл і підрізують мед: *«Весною. Обязательно, то я знаю. Благовещенье»* [13]. У с. Кричильськ (Срн. Срн.) бджіл підглядають вже тоді, коли вони *«пішли на пашу»*, тоді забирають весь мед: *«Ше навесні навіть одризував собі. Ну, як уже вони ідуть на пашу добре, несут облож»* [13].

Зважаючи на стрімке зменшення в останні десятиліття медоносів, багато бджоларів глядять свої вулкі лише навесні, забираючи те, що залишилось після зимівлі: *«Якщо є, то навесні, я обично весною. Да. Потому, шо зариз (запис відбувався наприкінці липня – А. Д.) вибрать ілі осинню, то вони не перезимують. Немає взятку, меду в їх не хватає. Буває таке, шо не хватає і кормов. Собі не заготовлять. Тоді з этого погибають»* (с. Локниця Лкн. Врс.) [13].

Бджолар із с. Будимля (Млц. Срн.) глядить бджіл тільки з весни, а восени взагалі не зачіпає. Він дивиться, скільки меду у вуллі. Якщо мало, підрізує трохи зверху, а знизу не чіпає, тому що там вощина без меду. Забирає навесні тільки те, що не з'їдять за зиму. Стверджує, що меду з колоди нема. З рамкового в десять разів більше: *«А, допустім, з весни погледеть, а осенню вопше його не чепають. То просто для пліч. А те, шо вони не з'їдять, то весною знов заправедем. Ну, як уже вилетят. Від вуліка немає взятку»* [13].

При висвітленні традиції «глядіння бджіл» важливим є такий аспект як способи підрізування меду з бортей і колодних вуликів. Насамперед варто звернути увагу на те, що бджоларі з любов'ю ставились до бджіл, тому спочатку дивилися, чи можна взяти мед і скільки, чи не можна, з тим, щоб бджоли перезимували: *«мона взять – узьяв! Не мона – не берем»*. «Мона – не мона» визначали за кількістю меду в колоді: *«А открит довж – подививсь. Я знаю, яке там пространство... оприділяем яке там розстояние од довже туди. Якщо вже воно з довжею мед, а там сантиметров сорок є, я знаю, шо їм хватить... на зиму»* (Велика Глумча Ємлч. Н-В) [13]. Якщо меду було достатньо, його вибирали.

Всі опитані бортники наголошували, що перш, ніж вибирати мед, дивились скільки потрібно залишити сім'ї для зимівлі. Традиційно бджолам залишали основну частину меду (*«Я їм оставляю основну масу меду»*), а вибирали незначну частину *«для своїх нужд»* (с. Калинівка Лгн. Крст.) [13]. Господарі турбувалися про те, щоб бджоли могли перезимувати: *«... вибираєш, там пчолам кидаєш пайку»* (с. Малахівка Лгн. Крст.) [13]; *«... я забираю свою норму, те, шо мені положено... А часть та, шо їм положено, остается їм на зиму»* (с. Біловіж Рктн.) [13]. Подекуди чітко визначали, що бджолам залишали третину зібраного меду: *«... як стари пасічники говорили, третю часть так як то веризати»* (с. Видерта К-К К-К) [13]. Кількість меду, необхідного бджолами для зимівлі, збільшувалася у вітряну і морозну погоду, що також враховували бортники: *«Для великої семні треба п'ять кілограм меду на зиму... А як менча симня, меньшей. І як сидять, як сидять закритії, то меньше їжи їдять. А як вітер шурує, й мороз, тоді вона більше їсть. Тут, у вулику»* (с. Бишляк Влзм. Врс.) [13].

Моральні норми справжнього бджоларя сформульовані у словах респондентів із с. Познань (Брзс. Срн.): *«Я, знаєте, їх жалю, щоб они жили. А мне, тож скоко мне его треба? Сам з'єси да всего не наесиса»; «Шоб міні є, чи нема, щоб їм було. Бо вони не выдержатъ. Отакє»* [13].

Для того, щоб бджолам перезимувати, великій сім'ї потрібно 8–10–12 кг меду, меншій – 3–5 кг: *«То вони гледели..., щоб хватало пчолам на зиму. Он знав, дед, скоко йой треба на зиму. Кілограмов до трох. Десь так»* (с. Березове Брзв. Срн.) [13].

Були такі сім'ї, у яких мед взагалі не брали, все залишали на зимівлю. Особливо це характерно для останніх років, коли стрімко зменшуються медозбори, що спричинене відсутністю медоносів (колгоспи розвалились і перестали засівати землю), несприятливими погодними умовами, хворобами і масовим травленням бджіл: *«... од то лета було, зависело»*.

Як добри взяткі улєтку, то й пчоли добре дадут. А як погани взяткі, мокро вельми, дощі вельми йдуть, отоди мало й возьме» (с. Вежиця Стрс. Срн.) [13]; *«Дивиса, який вулик. Шоб хватило їм на зиму. Бо як заберем мед, то тож не хватить на зиму... Оцьо одрєзав, подивився – ше довго. Довго, то ше трошки»* (с. Хотешів К-К К-К) [13]; *«Дивиса, який вулик. Шоб хватило їм на зиму. Бо як заберем мед, то тож не хватить на зиму. Да. Якио то воно оттиля то ичитай, шо набрав уже. То вже забрав усе. Оцьо одрєзав, подивився ше довго, довго, то ше трошки»* (с. Сівки Брзн. Рівн.) [13]. Як кажуть бортники, рік на рік не приходитьсь – бувають роки «медові», а бувають і неврожайні на мед: *«Як рок... Як рок добрий, да вони заносять до самого того, до самого дна, ну то возьмеш. А буває, шо воск вирежеш, а меду нема. А мед оставляєш їм на зиму. І так»* (с. Борове Рктн. Срн.) [13].

При вибиранні меду бортники намагалися залишити бджолам весняний мед, а осінній, вересовий і падевий, забрати весь, так як він вважається недобрим для зимівлі: *«... уже вона цего, дивітса, де якого треба прибрать. Бо часом буває де з вересу, то його убірає, той мед»* (с. Осни Лг. Крст.) [13]; *«Осінній... Я його всей забираю цей, в основном запечатаний, хороший мед, весняний я оставляю для їх. Весняний»* (с. Калинівка Лгн. Крст.) [13].

Навесні, під час чищення бортей і колод, бортники також перевіряли кількість меду і дивились, щоб його вистачило до періоду активного медозбору, інакше бджоли можуть піти з вулика: *«... так, шоб же ж було для пчоли, оставалось. Бо вона пока воцину оп'ять оттягне, то мусиш оставлять для пчоли, шоб оставалось. Бо ж так всьой забири, то вона могтима даже покинуть того вулика і перейти десь в другой»* (с. Літвиця Дбр. Срн.) [13]. Зайвий мед намагалися забрати, щоб не спричинити надмірного роїння: *«... бачте, як навесні приглядіть, так они меньше роятся, побольше работы роблять, а так вельми рої часто выпускають»* (с. Біловіж Рктн. Срн.) [13].

Найчастіше кількість меду визначали за допомогою палички, якою протикали соти: *«А навесні, оно вже чуть пчоли пошлі на паиу, ну вже сталі робіть обльот, одкриваю довж, дівлюсь, значіт, шо там нападало. Шо вічістів і дівлюсь, возьму, значіт, дубчіка і так проз тєє, проз мед, на той край, по той край, до того проткну, чи є мед. І я вже на палочці бачиш скілька меду ше є, осталоса от зимовлі. Бо може нема, то треба пудставіть для їх, а як є, то, якио багато меду і йдуть добре уже на паиу, несут облож, це шо на лапках, облож, то шо може треба, то ше й однять, хай носять нові»* (с. Кричильськ Срн. Срн.) [13].

Найдавнішим способом вибирання меду із бортей і колод є підрізування його через довж – поздовжній отвір у борті і колоді. Він залишався єдиним упродовж багатьох віків, так як при вибиранні меду із бортей іншого способу не існує. Навіть коли на Поліссі поширились колодні вулики, то початково їх конструкція на 100 % повторювала борті. Усі старі колодні вулики (вони ще й тепер зустрічаються у багатьох поліських селах) була «похратними», тобто видовбувались через довж, в результаті чого форма камери була наближена до трапеції. На рівні довжі – прямокутник, а зверху над довжею – трикутник. Саме ота верхня частина і називається «похраттю». «Головою», «гвоздьом», іноді «бортю», називають верхню частину будь-якого колодного вулика. Процес підрізування меду з орієнтуванням на довж, на Рокитнівщині називають «присєч» – від «присікати»: *«Присєч називаєтса... Присєкаю, да»* (с. Познань Брзс. Срн.) [13].

Коли медяр глядів бджіл у бортях, він вирізував лише нижню частину зібраного меду, рівняючись на висоту довжі – те, що нижче довжі, забирали собі, а те, що вище – залишали бджолам на зиму. В окремих селах нижню частину «похраті» («голови», «борті»), розміщену над довжею, називали «потолок», «борода» або «чолка». Саме на неї орієнтувались при «присіканні» меду: *«...десь тута потолок, это для їх, а це, шо остальне, это вже для мене»* (с. Мушня Рктн. Срн.) [13]; *«Я так знаю, скількі в мене вулей займає, скілько похрать. Я одризаю по чолку, так як довж видовбана, так я по чолку одрєзав до низу. А вверх похрать всю з медом покинув (бджолам – А. Д.)»* (с. Єльне Рктн. Срн.) [13].

При вибиранні меду, обов'язково брали до уваги висоту довжі і товщину борті чи колодного вулика: *«Так, по борть (голова – А. Д.)... от довж занімеєт, те, шо откриваєтса, от я оставляю їм. Я знаю, шо в мене там запас є, то я роблю ровну присєч»* (с. Познань Брзс.

Срн.) [13]; *«А їм оставляєм на зиму, щоб на зиму було. Всього мед не забирається. Отак, припустім, ну пудризуємо. Ну да, смотря, так дивися, бо є довж довша, є коротча. Ну, воно, бачите, дивитесь, якщо сем'я файна і бачите, мона й тако довж зробить. Таки ж воно мешають, навіть пуд верхом отако. А є і ціє. Ну, в середньому таке даєш, кілограм щоб з восьм меду було їм, да й таке. Бо як з низу мед є, то вже зверху тоже мед є»* (с. Князівка Брз. Рвн.) [13].

Якщо похрать борті чи колоди була невеликою, то бортники залишали бджолам меду нижче на два-три пальці від рівня довжі: *«Смотря як вон там видовбаний. Єслі туди видовбаний глубоко вверх, значить ми режом ровно (з довжею – А. Д.). А єслі туди слабо, оставляємо на два, на три пальци ніжше, щоб їм був запас... А якщо є там большиа дирка, якщо дупленате було, то режут рувно із етим (довжею – А. Д.)»* (с. Познань Брзс. Срн.) [13]; *«Як покойний батько учив мене, то одбірав мед, то три пальци од довжє, три пальци оставляй. Нище. Оставляй меду на на зіму їм. А те пудризав»* (с. Купель Рктн. Срн.) [13]; *«А якщо уже там бідно, маловато, я вже оставляю їм пальцув два ніжсей»* (с. Познань Брзс. Срн.) [13].

Більше меду залишали і в тому випадку, коли бджолина сім'я була слабкою. Щоб вона перезимувала, часто меду взагалі не чіпали, підрізуючи лише суху вошину: *«Но, вже як вибіраєм, смотря який вулік... Вони заполняють тоже, слушайте. Ну то вже ж глядиш, як там, скоко там сантиметров оставляєш... як слабейка семня, не наносіть ничего, да воску трошкі одризал, меду обше не зачинав, щоб осталіса живие»* (с. Кам'яне Рктн. Срн.) [13].

Подекуди, при глядінні бджіл, користувалися не «пальцями», а іншими народними мірами. У ряді сіл бджолам залишали на «корх» («кор», «кулак», «долоня» – ширина долоні, чотири пальці) нижче довжі: *«Батько мене вчив., сколько на зіму оставлять пчолам... отак пудрезаєш по довжі, да. То... на корх, смотря яка голова у вуліка»* (с. Дроздинь Рктн. Срн.) [13]; *«... на кор кїдав, а той решту меду всьой забирав... На кулак. На кор... Колісь, то кор»* (с. Кричильськ Срн. Срн.) [13]. Подекуди, залишаючи меду на «корх», орієнтувались ще й на те, щоб «очі» борті чи колоди були в меду: *«... шоби очи були в воску... Так плаха, і на корху»* (с. Луко Влдм. Врс.) [13].

Окремі респонденти ще пам'ятають давній звичай міряти мед у колодах п'ядями, залишаючи бджолами на п'ядь нижче від верхньої частини довжі: *«А якщо туда голова неглибока, то на п'ядь... Это стопроцентово, шо рой... Виживе й йому хватить»* (с. Дроздинь Рктн. Срн.) [13]; *«... десь тако, п'ядь од того снета... На долоню, на п'ядь там, як хто. А те, все остальне вниз, вирізували і забирали мед. Аж до низу»* (с. Хотин Брз. Рвн.) [13]; *«Я на зиму міраю на п'яді. Ото до сіх пор режу, як є мед, то забрав, як воск, тоже забрав, а те вже не лєзь»* (с. Борова Рктн. Срн.) [13].

Інколи, щоб бути впевненими, що бджолам вистачить на зиму їжі, бортники намагались залишити комахам побільше меду, тому підрізували його не зверху, а посередні довжі: *«Бралі, большинство, посеред довжи. Да. Это, посеред довжи этой вибиралі, а это остававс. То єслі багато тут меду, то навесне ше й достанєм меду»* (с. Кам'яне Рктн. Срн.) [13].

Окремі бджолярі, щоб визначити, скільки меду залишити бджолам на зиму, замість традиційних мір, вимірюють використовують лінійку: *«Да. Бере лінейка і мірає. Дивишся, яка сим'я більш-мениш. Мєраєш, скільки меду є. А сьо треба забрать, одризать. І їм хватає на зиму. А це вже мой. Отако десь приблизно. А те, як подризуєш, то вже мой мед»* (с. Губків Брзн. Рвн.) [13]; *«В голові самий мед. Оце все вирізав. Знизу. Отако ше, дивітса, ше сантиметрув тридцять кїнув в голові. То то їм на зиму. Вони собі назбирали»* (с. Березина Влдм. Врс.) [13].

Таке часткове підрізування меду приводило до старіння вошини у верхній частині борті і колодного вулика і могло спричинити появу шкідників. Щоб цього не трапилось, раз на кілька років вошину вирізували повністю. Найчастіше це робили один раз на два-три роки і обов'язково навесні, коли бджоли вже йшли «на пашу», тобто могли забезпечити себе харчами: *«Забирав. Всьой геть одризував. Вибирав усей геть з вуля... І раз на три годи брав... старий мед. Значить, оновляв верхній мед, щоб там нічого не завелось»* [13]; *«Два роки проходить. Після двох років вони вирізають весною весь мед»* (с. Березники Ємлч. Н-В.) [13];

«Але буває те, що як уже нескілько год, уже він старий, то подрезаєш доверху поступенно... Щоб поміняти. Щоб оновити вощинку» (с. Михалин Брз. Рвн.) [13].

Другий спосіб вибирання меду – підрізування його по вертикалі – з голови до низу, забираючи рівно половину: *«В одному році одну половину. В другому – другу... Значить, половину вибирають меду. А половину оставляють, з того рацоту, щоб їм хватило на зиму»*; *«... одну сторону вирізав, сколько мона достати... Отак узяв, вирізав три сталники чи скоко, а це оставляю. А на следующий год вони зробили це, поновили. То я оце, стару вощину. Так. До половины. І вошина наново робиться»* (с. Велика Глумча, Лука Ємлч. Н-В) [13]. Для цього відкривали довж, ставили ніж вертикально і вирізували весь мед аж до голови. Другу половину залишали бджолам. Цей спосіб підрізування є дуже раціональним, адже виходило, що кожних два роки забирали ще й стару вощину, яку бджоли поновлювали.

Підтвердженням гуманного ставлення бортників до бджіл є запис із с. Соломир (Зрчн. Врс.). Він свідчить про те, що при вирізуванні меду, бджолярі не знищують бджолині рої: *«Батько... одкриє кришечку знизу. Там в його стоїть етой, димар із низу. А дим наверхі, щоб вони не розбігалися. Вони в кучечку, він їх покропить водичкою тепленькою. Вони сядуть там. Він їх одгортає рукою, я бачив. Ножом обризує (мед – А. Д.). Обризує знизу до верху. Вони... на дно зберутся. То він дасть їм (дим – А. Д.), то вони перелазять на другу (сторону – А. Д.) уже. Вони вроді би знали, ети пчоли, шо їх уже трогають. Так уже кожного году чипають. Вони вже переходять на другу сторону»* [13].

Третій, порівняно новий спосіб глядіння бджіл – через голову, де завжди найчистіший мед. Він можливий лише в колодних вуликах, видовбаних не через довж, а зверху. У такому випадку колоду в голові закривають «кружками». При глядінні бджіл їх дістають і підрізають певну частину меду: *«Одкриваєм голову і вибираєм той мед»* (с. Острівськ Зрчн. Врс.) [13]; *«Коли взяток є, голову одкрив, цього кружечка такого, а там чистий. Там ни черви нема,ничого. Вони запас собі роблять. Вот і взяв»* (с. Червона Воля Грд. Н-В) [13]; *«... вони старалися з голови мед брать. То там розплоду нема, там чисти, закрити мед»* [13]. В голові вирізували приблизно половину меду: *«Половина в голові одрезаєм, а на зіму оставляєм чуть-чуть. Ну, половину оставляєм, половину вирізаєм»* (с. Городище Дбр. Срн.) [13]. Зазвичай, взявши мед в голові, підрізували ще й знизу, через довж. Вибирання меду в голові практикують у домашньому колодному бджільництві. Це можливо робити в міру накопичення меду.

Часто мед з голови вибирали влітку, в період активного медозбору: *«Літом з голови. Полностью вибирал мед. Як є вощина в його в запасі, цей виск, чистий, шо без меду, то тудя їх натикав. То вона скоріше обратно заносивала. Бо то все готове. А не було, то він ето, так закривав і вона действовала. Та несе тут той виск, а та мед за тею. Отак було»* (с. Борова Зрчн. Врс.) [13].

Окремі бджолярі засуджують практику вибирання меду через голову, називаючи це жадібністю. Адже в голові – запас, який бджоли роблять собі на зиму. Окрім того, вибираючи зверху, бджоляр не може визначити, скільки меду залишається і чи вистачить його бджола: *«... це жадность уже така, шо круз голову доставали. Бо там критий мед є і всьо. І отуда, вже не видно, шо там остається»*. Респондент наголошує, що колись меду з голови не брали: *«Батько оставляв половину, значить, отак от. І мед був невыводний»* (с. Лука Ємлч. Н-В) [13].

Слід відзначити, що такий, доволі неморальний, стосовно бджіл, спосіб глядіння поширений не тому, що бджолярі не люблять бджіл і забирають у них найкращий мед. Він став можливим завдяки поширенню цукру і поширенню практики підгодовування домашніх бджіл: *«Спочатку зверху вирізуєш, а потім відкриваєш і знизу. Бджолам п'ядей дві. Як нема, то весною підкормлюю сахаром. А як є мед, то розколотиш мед і ставиш мед»* (с. Зелень Дбр. Срн.) [13].

Так як традиції годування лісових бджіл не було, то коли молодий рій наносив мало меду, його зовсім не брали. Адже підгодовування цукром і медом у колодних вуликах характерне лише для домашнього бджільництва.

Щодо кількості меду, який можна було вибрати з борті чи колодного вулика, то це залежало від багатьох факторів: розміру бджолиного житла, розміру і потужності бджолиної родини, погодних умов (сильна спека, дощі) і природних факторів (наявність медоносів). Тому з однієї борті чи колоди можна було взагалі нічого не взяти, залишивши все бджолам для зимівлі, або ж, навпаки, дістати значну кількість меду: *«Смотря яка семня і шо вона удбала? Єнчи раз мона й кілограм тридцать вибрать і больше, а мона полезть і ничего не набрат»* (с. Малахівка Лгн. Крст.) [13].

Важливим маркером у глядінні бджіл виступає вік бджолиної сім'ї. Молоді бджоли приносять менше взятку, тим більше, що їм приходится спочатку потурбуватися про облаштування житла, наприклад, зробити вошину.

Не має взятку у вуллях, де живе молода сім'я, поселена цього року. Навіть якщо вони принесуть меду, то встигнуть довести його до повної стиглості: *«А де ети (молоді – А. Д.), от вже, бачте, є, шо вони клеять із верха і низу, он клеяний, так? А є таки, шо токо они позаливали, а там до конца вони ше його не довели, вот. То там вже менчий взаток»* (с. Біловіж Рктн. Срн.) [13]. Значно продуктивніша бджолина сім'я у віці два-чотири роки: *«... якщо вони вже давно поселение, вже несколько годов, то вони тие луччие. А которие молодые.., вони не встигають ше перший год. А ото вже, як годов два, три, чериті, вже вони тоді»* (с. Мушня Рктн. Срн.) [13].

Старші пасічники, які ще пам'ятали довоєнні часи, відзначали, що в ті роки взятки були дуже великими: *«О! До войны це було багато. До войны було ведер двадцать-тридцать можна брати»* (с. Малахівка Лгн. Крст.) [13]. Як бачимо, вимірювання вибраного з бортей і колод меду вживають переважно давню народну міру об'ємів – відро. З хорошого бджолиного житла, при добрих взятках раніше можна було отримати навіть п'ять-шість відер меду, з меншого – три-чотири: *«Можна виризатъ п'ять-шистъ відер. Именно з такого здорового. Да. За один. Четири відра, три.., як менши»* (с. Осни Лгн. Крст.) [13]. Сучасні бджоларі добрим вважають рік, коли з вулля вдалося вибрати 2–2,5 відра меду.

Висновки і перспективи подальших досліджень. На основі проаналізованих польових матеріалів та літератури можна зробити висновок про те, що термін «глядіти бджіл» («глядеть пчол») бортники Правобережного Полісся України вживали у значенні вибирати мед. Інколи зазначене поняття вживали у значенні доглядати за бджолами. Процес вибирання меду в окремих селах номінували поняттями «дивитись», «подглядати».

Проведене дослідження показало, що в основі глядіння бджіл лежать різні чинники, які визначили календарні терміни зазначеного процесу: народний святковий календар, хліборобський календар, розвиток медоносних рослин, етапи річного циклу життєдіяльності бджіл.

З'ясовано, що основними календарними маркерами були свята. Найбільш раннє глядіння бджіл відбувалося напередодні Першого Спасу (Маковея). У цей день відбувається ще й перше освячення меду. Однак можна стверджувати, що цей звичай є більш пізнім і утвердився з поширенням домашнього колодного бджільництва, яке можна номінувати як домашнє бортництво. Розміщення вуллів на садибі або біля неї дозволяло бджоларам, не витрачаючи багато часу, більш регулярно перевіряти стан бджіл і кількість меду. До більш ранніх віднесемо і глядіння бджіл напередодні Другого (Яблучного) Спасу і Сплення (Успіння Пресвятої Богородиці). До давніх традиційних термінів глядіння бджіл віднесемо наступні календарні маркери, з якими пов'язані і медоносні рослини, і певні етапи біологічного розвитку бджіл. Це Пречиста (Різдво Пресвятої Богородиці), Здвиження, Покрова.

Зважаючи на те, що бортництво було допоміжним заняттям, значну роль в догляді за бджолами відігравав народний хліборобський календар. До бджіл ішли у вільний від основних робіт час – ранньої весни, до початку хліборобський робіт і восени, після їх завершення. У глядінні бджіл такими аграрними маркерами були жнива і копання картоплі. Однак, зважаючи на те, що жнивний період завершується до Спасу, а масове вирощування картоплі на Поліссі почалося лише з кінця XIX ст., зазначені терміни також можна вважати доволі новими у бджоларському календарі.

Третя група маркерів, якими позначають початок глядіння бджіл – завершення збирання меду з найбільш пізнього поліського медоносу – вересу.

Четверту групу календарних маркерів складають певні етапи життєдіяльності бджіл, зокрема, завершення періоду червіння, тобто відсутність черви. Багато респондентів відзначали, що бджіл слід глядіти тільки після того, коли бджоли не червлять. Тоді і бджіл не потрібно вбивати і мед уже чистий, без розплоду. Такі погляди суперечать доволі утвердженій серед науковців думці, що для бортництва характерна роєбійна система глядіння бджіл. Респонденти звертають увагу і на стиглість меду – до Пречистої і Покрови він досягає, стає густішим і не так витікає при вибиранні. Має значення і температурний режим – глядіти бджіл потрібно тоді, коли ще не прийшли сильні холоди і бджоли не пішли на зимівлю.

Якщо восени бортники глядять бджіл – вибирають мед, то навесні підглядають їх – підрізують мед, що залишився після зимівлі. Одна бортники роблять це під час чищення бортей і колод, залишаючи дешицю меду бджолам для харчування до початку взятків, інші тоді, коли бджоли вже йдуть в поле. Останній звичай також можливий лише в домашньому бортництві, тому що ніхто не піднімався до лісових бджіл двічі за весну. З домашнім колодним бджільництвом пов'язаний і звичай підглядати бджіл на свято Теплового Олексі або Благовіщення. Весняне підглядання бджіл проводять не тільки з тим, щоб отримати мед, але й з метою зменшити інтенсивність роїння, чому сприяє достатня кількість меду у вулях.

Вибирання меду із бортей і колодних вуликів залежить і від урожаю меду в той чи інший рік. Якщо літо медоносне, бджіл глядять восени, а навесні, під час чищення вулків, підглядають, тобто підрізують залишки меду, залишаючи частину для того, щоб бджоли мали чим харчуватися до початку взятку.

Слід відзначити, що поширення домашнього колодного бджільництва дозволило частіше глядіти (підглядати) бджіл. Бджолярі відзначали, що вони підглядають бджіл після цвітіння садків, акації, а також у будь-який час, дивлячись на заповнення вулків.

Зафіксовано кілька способів глядіння бджіл. Найдавнішим способом було підрізування меду через довж у нижній частині бортей і колодних вуликів. Основним маркером тут був розмір довжі. Кількість меду, який можна було вибрати, залежала від багатьох факторів, тому корегувалася народними мірами: «палець», корх, п'ядь, визначалася за допомогою палиці, а пізніше – лінійки. При такому способі раз на два-три роки навесні бортники вирізували весь мед, щоб оновити вошину. Другий спосіб глядіння бджіл – вирізування меду через довж вертикально – в одному році одну частину, в іншому – другу. Третій спосіб – вибирання меду зверху колоди, через голову. Застосування цього способу можливе лише у суцільнодовбаних колодних вуликах, де голова закривається кружком. Разом з тим, вибирання меду зверху обов'язково поєднувалось з підрізуванням сухої вошини в нижній частині колоди.

Разом з тим варто відзначити зміни у глядінні бджіл, що відбулись в останні десятиліття. Вони спричинені значним скороченням медоносів, у зв'язку з тим, що багато поліських земель не обробляються, не сіються культури, що були традиційними медоносами, наприклад, гречка та ін. А поширення монокультур (соняшнику, кукурудзи) і застосування хімічних засобів при їх обробітку викликає масову загибель бджіл і приводить до того, що бджолярам вже немає чого глядіти. Негативний вплив на медозбори мають погодні умови останніх десятиліть: холодні весни, дощі і спека, які істотно зменшують продуктивність бджіл.

Дальшого дослідження потребують пристосування і ємності для вибирання меду; способи його переробки і зберігання; традиції, пов'язані з вибиранням меду, звичай частування нововибраним медом та ін.

Література

1. Бортництво Полісся. Київ: Мистецтво, 2020. 223 с., іл.
2. Заглада Н. Етнографічна експедиція на Полісся. 1934 рік / Підготувала В. Борисенко. *Родовід*. 1992. № 4. С. 26–31.
3. Ковалев И. Живая летопись волынского пасечничества. Житомир: Типография С. М. Штенберга, 1914. 40 с.
4. Ковалев И. Пчеловодство в Волынской губернии по данным анкеты 1912 года. Житомир, 1914. 47 с.: прил., ил.
5. Марчук О. У центрі Рівного – куточок бортництва. Як і чому його роблять двоє науковців. URL: <https://suspilne.media/58187-u-centri-rivnogo-kutocok-bortnictva-ak-i-comu-jogo-roblat-dvoe-naukovciv/> (дата звернення 28.06.2022).
6. Мегедь О. Г., Поліщук В. П. Бджільництво. К.: Вища школа, 1987. 336 с.
7. Мовна У. Традиційне бджільництво українців: словник етнографічних термінів. Львів, 2015. 360 с., іл.
8. Облікова картка елемента нематеріальної культурної спадщини України. Бортництво. URL: <http://rocnt.com.ua/wp-content/uploads/2019/03/бортництво.pdf> (дата звернення 28.06.2022).
9. Панкова А., Нагорнюк О. Дикий мед: коротка історія українського бортництва. URL: https://yizhakultura.com/material/20200314_1057 (дата звернення 28.06.2022).
10. Чебанюк О. «На Теплого Олексі муй батько пчіл глядів». URL: https://gazeta.ua/articles/holydays-newspaper/_na-teplogo-oleksi-muj-batko-pchil-glyadiv/332763?mobile=true (дата звернення 28.06.2022).
11. Ostatni bartnicy Europy których spotkałem / Krzysztof Hejke. Warszawa: Wydawca «Sądecki bartnik», «Terra Nova», 2017. 296 s.
12. Архів Музею етнографії Волині та Полісся при Волинському національному університеті імені Лесі Українки, ф. Ратне-2011: Матеріали польової етнографічної практики у Ратнівський район Волинської області.
13. Музей-архів народної культури Українського Полісся Державного наукового центру захисту культурної спадщини від техногенних катастроф, ф. Лугини-2005, Рокитне-2006, Сарни-2008, Володимирець-2009, Зарічне-2010, Ємільчине-2011, Володарка-2012, Камінь-Каширський-2012, Березне-2013.

References

1. Bortnytstvo Polissia [Beekeeping of Polissya]. Kyiv: Mystetstvo, 2020. 223 s., il. (in Ukrainian).
2. Zahlada N. Etnohrafichna ekspedytsiia na Polissia. 1934 rik [Ethnographic expedition to Polissia. 1934 year] / Pidhotuvala V. Borysenko. *Rodovid*. 1992. № 4. S. 26–31. (in Ukrainian).
3. Kovalev Y. Zhyvaia letopys volynskoho pasechnychestva [Living chronicle of Volyn beekeeping]. Zhytomyr: Typohrafiia S. M. Shtenberha, 1914. 40 s. (in Russian).
4. Kovalev Y. Pchelovodstvo v Volynskoi gubernii po dannym ankety 1912 goda [Beekeeping in the Volyn province according to the questionnaire of 1912]. Zhytomyr, 1914. 47 s. (in Russian).
5. Marchuk O. U tsentri Rivnoho – kutochok bortnytstva. Yak i chomu yoho roblat dvoie naukovtsiv [In the center of Rivne is a corner of beekeeping. How and why it is made by two scientists]. URL: <https://suspilne.media/58187-u-centri-rivnogo-kutocok-bortnictva-ak-i-comu-jogo-roblat-dvoe-naukovciv/> (data zvernennia 28.06.2022). (in Ukrainian).
6. Mehed O. H., Polishchuk V. P. Bdzhilnytstvo [Beekeeping]. K.: Vyshcha shkola. 336 s. (in Ukrainian).
7. Movna U. Tradytiine bdzhilnytstvo ukraintsiv: slovnyk etnografichnykh terminiv [Traditional beekeeping of Ukrainians: a dictionary of ethnographic terms]. Lviv, 2015. 360 s., il. (data zvernennia 28.06.2022). (in Ukrainian).

8. Oblikova kartka elementa nematerialnoi kulturnoi spadshchyny Ukrainy Bortnytstvo [Account card of an element of intangible cultural heritage of Ukraine. Beekeeping]. URL: <http://rocnt.com.ua/wp-content/uploads/2019/03/бортництво.pdf> (data zvernennia 28.06.2022). (in Ukrainian).
9. Pankova A., Nahorniuk O. Dykyi med: korotka istoriia ukrainskoho bortnytstva [Wild honey: a brief history of Ukrainian beekeeping]. URL: https://yizhakultura.com/material/20200314_1057 (data zvernennia 28.06.2022). (in Ukrainian).
10. Chebaniuk O. «Na Teploho Oleksy mui batko pchil hliadiv» [On the day of Warm Oleksa, my father chose honey]. URL: <https://gazeta.ua/articles/holydays-newspaper/na-teplogo-oleksi-muj-batko-pchil-glyadiv/332763?mobile=true> (data zvernennia 28.06.2022). (in Ukrainian).
11. Ostatni bartnicy Evropy których spotkałem [The last Evropy honey hunters I met] / Krzysztof Hejke. Warszawa: Wydawca «Sądecki bartnik», «Terra Nova», 2017. 296 s. (in Polish).
12. Arkhiv Muzeiu etnografii Volyni ta Polissia pry VNU imeni Lesi Ukrainky [Archive of the Museum of Ethnography of Volyn and Polissia at Lesya Ukrainka Volyn National University], fund, Ratne-2011: Materialy polovoi etnografichnoi praktyky u Ratnivskiyi raion Volynskoi oblasti. (in Ukrainian).
13. Museum-Archive of Folk Culture of Ukrainian Polissya of the State Scientific Center for Protection of Cultural Heritage from Man-Made Disasters [Museum-archive of folk culture of Ukrainian Polissia of the State Scientific Center for the Protection of Cultural Heritage from Man-made Disasters], funds, Lugini-2005, Rokytno-2006, Sarny-2008, Volodymyrets-2009, Zarichne-2010, Yemilchyn-2011, Volodarka-2012, Kamin-Kashirsky-2012, Berezne-2013. (in Ukrainian).

Умовні скорочення

Брзв. Срн. – Березівська ТГ, Сарненський р-н, Рівненська обл.
 Брзн. Рівн. – Березнівська ТГ, Рівненський р-н, Рівненська обл.
 Брш. Н-В – Барашівська ТГ, Новоград-Волинський р-н, Житомирська обл.
 Влзм. Врс. – Володимирецька ТГ, Вараський р-н, Рівненська обл.
 Влш. Жтм. – Вільшанська ТГ, Житомирський р-н, Житомирська обл.
 Грдн. Н-В – Городницька ТГ, Новоград-Волинський р-н, Житомирська обл.
 Дбр. Срн. – Дубровицька ТГ, Сарненський р-н, Рівненська обл.
 Ємлч. Н-В – Ємільчинська ТГ, Новоград-Волинський р-н, Житомирська обл.
 Зрчн. Врс. – Зарічненська ТГ, Вараський р-н, Рівненська обл.
 Івнк. Вшг. – Іванківська ТГ, Вишгородський р-н, Київська обл.
 К-К К-К – Камінь-Каширська ТГ, Камінь-Каширський р-н, Волинська обл.
 Кстп. Рівн. – Костопільська ТГ, Рівненський р-н, Рівненська обл.
 Лгн. Крст. – Лугинська ТГ, Коростенський р-н, Житомирська обл.
 Лкн. Врс. – Локницька ТГ, Вараський р-н, Рівненська обл.
 Млц. Срн. – Миляцька ТГ, Сарненський р-н, Рівненська обл.
 Олв. Крст. – Олевська ТГ, Коростенський р-н, Житомирська обл.
 Рктн. Срн. – Рокитнівська ТГ, Сарненський р-н, Рівненська обл.
 Смп. Квл. – Самарівська ТГ, Ковельський р-н, Волинська обл.
 Срн. Срн. – Сарненська ТГ, Сарненський р-н, Рівненська обл.
 Стрс. Срн. – Старосільська ТГ, Сарненський р-н, Рівненська обл.
 Трск. Квл. – Турійська ТГ, Ковельський р-н, Волинська обл.

УДК 94:341.485]"1932/1933"

DOI: 10.26565/2227-6505-2021-33-06

ПИТАЛЬНИКИ ПРО ГОЛОД ЯК ДЖЕРЕЛО З ІСТОРІЇ ГОЛОДОМОРОЗНАВЧИХ СТУДІЙ

Т. Г. Боряк

Київський національний університет імені Тараса Шевченка
та Вільнюський університет
tetiana.boriak@fulbrightmail.org; <https://0000-0002-7472-0014>

Мета. Стаття має на меті з'ясувати зв'язок між питальниками про голод 1932–1933 рр. в Україні та станом розвитку студій з голодоморознавства.

Методологія дослідження. Застосовано історико-порівняльний метод.

Наукова новизна. Вперше проведено співставлення п'яти повнотекстових питальників про голод на кожному із трьох етапів формування бази усної історичної джерел з Голодомору (1933, 1980-ті рр. та після 1991 р.). Відповідно здійснено реконструкцію наукових уявлень про причини, хід та розмах голоду, розглянуто їх еволюцію.

Висновки. Проаналізовані за трьома етапами (від 1933 р. до середини 2000-х рр.) питальники дозволяють простежити еволюцію студій про голод. Перший питальник став реакцією людей вільного від комуністичної ідеології світу. В силу об'єктивних причин (а втеча на Захід здійснювалася під загрозою розстрілу) вони намагалися втиснути голодування у прокрустове ложе колективізації, знайти логічне пояснення причин голоду, зокрема у хворобах. Продемонстровано і нерозуміння ними реалій повсякдення українського села. Питальники, розроблені у Канаді та США у 1980-х рр., засвідчують значно вищий рівень розуміння проблематики. Їх автори активно залучали теорію усної історії, включали низку питань про персональні дані респондента, його родину, освіту, соціальний та майновий стан, з'явилося питання про опір селян. Простежується намагання розібратися з часовими рамками голодування. З'явилося розуміння таких подій, як обишки та конфіскація хліба. Питальники, підготовлені на третьому етапі охоплюють максимально широкий спектр проблем голодуючого села. Про подальший розвиток наукових знань про Голодомор свідчить поява низки нових питань. Вони повною мірою відбивають сучасні підходи до процесів, сукупність яких складає Голодомор 1932–1933 рр. Натомість питальник за авторством російського історика В. Кондрашина засвідчує досить відмінну від українського голоду сутність російського голоду поч. 1930-х рр.

Ключові слова: Голодомор, усна історія, усноїсторичні проекти, питальник, історіографія, голодоморознавчі студії.

Research aim: The article has a goal to figure out a connection between questionnaires about the famine of 1932–1933 in Ukraine and the state of development of the Holodomor studies.

Research methodology: historical-comparative method is used.

Scientific novelty: for the first time correlation of five full-text questionnaires about the famine on every of three stages of formation of massive of the Holodomor oral history sources (1933, 1980s and after 1991). The author for the first time makes a reconstruction of research perceptions about the reasons, course and scale of the famine, as well as analyzes their evolution.

Conclusions: the article analyzes questionnaires created during three periods (from 1933 till mid of 2000s) that allows researching of evolution of the famine studies. The first questionnaire has become a reaction of the people of a free of communist ideology world. Because of the objective reasons (and escape to the West was made under a threat of shooting) they tries to put starvation into

a Procrustean bed of collectivization, to find a logical explanation of the famine reasons, particularly in illnesses. The article demonstrates non-comprehension by them realities of everyday life of a Ukrainian countryside. Questionnaires elaborated in Canada and USA in 1980s, demonstrates much more higher level of understanding of the problem. Their authors actively involved theory of oral history, included question about personal data of a respondent, his family, education, social and property condition; a question about a peasant resistance appeared. One can see an attempt to figure out time frames of starvation. Comprehension of such events appeared as searches and confiscation of bread. Questionnaires prepared on a third period cover maximum wide spectrum of starving village problems. Appearance of a set of new questions indicates about development of knowledge about the Holodomor. These questions fully reflect contemporary approaches to the processes, the whole set of which comprises the Holodomor of 1932–1933. To the contrary, questionnaire by a Russian historian V. Kondrashyn indicates different from Ukrainian famine essence of the Russian famine of 1930s.

Key words: *Holodomor, oral history, oral history projects, questionnaires, historiography, Holodomor studies.*

Загалом теоретики і практики усної історії на сьогодні узгодили аспекти організації інтерв'ю для отримання максимально коректних даних. Фахівці погоджуються, що осердям усноісторичного проєкту є питальники – саме від них залежить якість майбутнього історичного джерела та його інтерпретація. Ми ж пропонуємо поглянути на питальник з протилежного боку: не крізь призму усноісторичного проєкту, в ході якого він використовувався для створення усної історії як джерела, а крізь призму поступу історичної науки, у даному конкретному випадку – студій, пов'язаних з Голодомором.

Серед різних галузей знань гуманітарного профілю питальники традиційно активно затребувані дослідниками, що працюють на «етнографічному» полі. Свідченням цього є «Каталог етнографічних програм (друга половина XVIII–XX ст.)» (1994), що на час публікації умістив відомості про 273 друкованих, а також 282 архівних (рукописних) програмних розробок. Це було достатньо переконливим аргументом на користь твердження, що «... всі накопичені до сьогодні програми, запитальники та їм подібні праці виступають своєрідним джерелом вивчення історії етнографічної науки, питань формування і розвитку її конкретних теоретико-методичних дослідницьких засад» [2, с. 3].

Нині через відхід покоління – очевидців голоду, усноісторичні проєкти із запису відповідних свідчень вимушено згортаються. Отже, настає час розглянути питальники про голод як джерело до історії студій про Голодомор. Зауважимо, що у статті ми не торкаємось ніяких інших аспектів (організації інтерв'ю та інші методологічні засади), крім задекларованих вище.

Започатковує інструментарій хронологічно перша, наскільки нам вдалося встановити, анкета – питальник, розроблений Українським громадським комітетом рятунку України для «складання протоколів із біженцями» з Радянської України («Анкета», без авторства, дати і місця створення) [14]. Комітет було створено в липні 1933 р. як реакція на появу звісток про голод та свідчень втікачів з УСРР на території Західної України.

Анкета нараховувала 31 питання. Хоча дату підготовки цього документу встановити не вдалося, проте, вочевидь, він не міг бути створений раніше середини липня 1933 р. Його перші вісім питань стосуються персональних даних втікача та дати перетину кордону. Уточнюється місцеперебування людини протягом останніх трьох років, джерело заробітку, наявність родини, відомості про обмеження прав. «Прив'язка» до трьох років, припускаємо, була пов'язана із початком політики колективізації [14].

Наступний блок питань (№№ 9–12) стосується харчування, зокрема відомостей про картки, їдальні, продукти на ринку та їх ціни [14]. Цілком зрозуміло, що автор(и) анкети не були обізнані із реаліями повсякдення радянського села. Насправді ні про яке карткове забезпечення селян на той час не йшлося узагалі (за винятком тих, хто обіймав адміністративні посади у колгоспах, а також партійців, уповноважених тощо). Громадські їдальні так само

були порятунком для містян, робітників та номенклатурників. Хіба що під цю категорію підпадали їдальні, що створювались у колгоспах, проте колгоспники за них не платили напряду, натомість у питальнику йшлося про ціни на харчування. Наявність позиції про купівлю продуктів на “вільному ринку” також демонструє нерозуміння засад радянської економічної політики того часу, адже уже в кінці 1932 р. селянам доступ на ринок був закритий.

Питання з 13 по 21 стосувались хлібозаготівель, колгоспу, ступеню колективізації села, врожаю та оплати праці тощо. Вочевидь, відповіді на них мали пролити світло на зв'язок між розгортанням колективізації та початком голодування. Привертає увагу наявність питання про те, чи “увесь хліб-збіжжя був зібраний”; який відсоток після жнив “віддав колгосп на хлібозаготівлі”. Очевидно, у своїх свідченнях утікачі уже говорили про усвідомлений ними зв'язок між конфіскацією врожаю та початком голодування [14].

Останні 11 питань були присвячені власне голоду: скільки родин у селі голодували: чим харчувались; які хвороби були; кількість померлих через хвороби і “недоїдання”, відсоткове співвідношення до загальної кількості жителів села; чи були померлі від голоду; чи були випадки людодіства (подати прізвища); чи тікали люди із села від голоду, куди і скільки; чи відомо про голод в інших селах чи місцевості [14].

Особливість даної «Анкети» полягала у тому, що у часі вона складалася у безпосередній близькості до події. Проте її творці не були в неї особисто причетні, вони сприймали трагедію, так би мовити, «дистанційно». До того, час апробації цієї розробки прийшовся на період зменшення кількості смертей від голоду смертності; на додачу, не було відомостей про втрати від голоду в інших регіонах УСРР (адже свідчення збігців з УСРР не могли охопити велику територію України). Лише накопичений до початку 1980-х рр. масив свідчень очевидців дозволив зробити висновок про територію Голодомору, що окреслювалась адміністративними кордонами УСРР. Показово, що у наступних програмних розробках відповідне (останнє) питання було відсутнім.

Як бачимо, тематичний питальник, що з'явився у міжвоєнний період, відбивав тогочасне бачення причин голоду. Передусім вони пов'язувалися із хлібозаготівлями та колективізацією. Мало місце розуміння наслідків нестачі зерна для життя самого колгоспу після завершення розрахунків з державою. Були намагання порівняти становище колгоспників та одноосібників, подати втечу як єдину стратегію виживання. Наявність питання про людодіство свідчить про те, що подібні випадки уже були зафіксовані. Показовим є питання про хвороби – вочевидь, оповіді біженців настільки вражали людей Заходу, що певні хвороби усе таки розглядались за можливі причини чи підсилювачі голоду. Зауважимо відсутність питання про те, чим харчувалися – вочевидь, масштаби голодування та смертності було просто неможливо осягнути людині вільного світу, і тому були включені уже згадані питання про питання про карткове забезпечення, їдальні та “вільний” ринок.

Хронологічно наступним став питальник, розроблений американцем Дж. Мейсом для двох проєктів: Комісії Конгресу США із розслідування українського голоду 1932–1933 рр. (1986–1988) та усної історії (1984). Інтерв'юерам надавалась можливість бути гнучкими, пристосовуватися до респондента й орієнтуватися лише у ключових питаннях. Блок щодо персональних даних включав, крім загальної інформації, питання щодо роду занять та соціального стану; площі землі, що була у володінні особи чи родини; контактів з органами державної влади та комуністичної партії тощо. Наступний блок питань включав про життя до 1917 р., за радянської влади і після колективізації; про окремі інституції (церква, сільський актив, сільська рада, комітет незаможних селян, школа); розкуркулювання та колективізацію [3, с. 281].

Дж. Мейс, наскільки нам відомо, був єдиним, хто розробив питання і для містян часів голоду (12 проти 17-ти для селян). Загалом питання були схожі на ті, які були розроблені УГКР України: яку частку врожаю забирала держава; якою була смертність у родині та селі; виїзд з села; людодіство, про часові рамки голоду; стратегії порятунку. Питання про хвороби уже не стояло. Натомість додалось питання про те, хто забирив хліб та їхню подальшу долю. Це дає

нам підстави стверджувати, що станом на початок 1984 р. на Заході утвердився дискурс про активістів, буксирні бригади, обшуки яких і поклали початок голоду. Питання для містян стосувалося ситуації з продовольством; описи голодних селян; коментарі влади з цього приводу; початок та закінчення голоду; чи відомо про масштаби голоду та звідки [3, с. 282]. Зауважимо, що питальник, розроблений Дж. Мейсом, не містив питання про колгоспників та одноосібників.

Варто відзначити намагання автора бути максимально коректним з такою чутливою тематикою, як людоїдство. Він розмежував два питання: в одному питав, чи чула людина про таке явище і що саме; а в другому – чи особисто респондент був очевидцем канібалізму. Зрозуміло, що це було зроблено для уникнення звинувачень у голослівності свідчень про жакхливий злочин, на який штовхав людей голод.

Звернемо увагу також на появу питання про часові рамки голоду. Припускаємо, що дослідникам було важко виокремити трагедію із загальносоюзного та українського голоду попередніх років. Адже на той час вони не мали доступу до документів, де можна було б простежити низку рішень, зокрема пов'язаних з колективізацією, що конструювали Голодомор.

Відомо, що Дж. Мейс на час укладання питальника був обізнаний у існуванні усноісторичного проєкту Українсько-канадського дослідно-документаційного центру. Ця інституція розробила структурований питальник, яким (на відміну від «вільного» стилю інтерв'ювання, запропонованого Дж. Мейсом), мали у обов'язковому порядку послуговуватися інтерв'юери. Натомість, під впливом розробки УКДДЦ на Дж. Мейса, питальник для Комісії Конгресу США з українського голоду хронологічно починався задовго до початку Голодомору – від Першої світової війни, і завершувався періодом закінчення Другої світової війни [5, с. 14–15].

Особові дані включали: дата та місце народження, освіта, родина, кількість землі у власності родини, назва та регіон населеного пункту, де жив респондент під час голоду [16, с. 68–69]. Останній пункт надзвичайно важливий, адже українські проєкти часто ігнорували цю позицію – у них запитувалося лише про місце народження респондента й не уточнювалося його/її місцеперебування під час голоду. Надзвичайно помічним для майбутніх дослідників є затребувані відомості про освіту та родину респондента. Саме таких відомостей нині не вистачає для кращого розуміння та інтерпретування свідчень, записаних в Україні у минулих роках.

Наступний блок – життя у місті/селі так давно, як може пригадати респондент. Учасникам проєкту пропонували питати про СОЗ, МТС, сільраду, комнезам, актив, церкву, школу; складати списки членів родини та односельців, які померли з голоду, при тому зазначати, за можливості, вік та час смерті. Респондентів просили пригадати імена посадовців, відповідальних за арешти в селі, розкулачення та конфіскацію продуктів; описати їхню національну приналежність, риси характеру. Окреме питання було присвячено 25-тисячникам (імена, риси, діяльність в селі). Простежується намагання отримати відповідь на питання про початок та закінчення голоду (свого часу проігнороване українськими учасниками аналогічних проєктів), як багато людей померло. Велику увагу було приділено питанням розкулачення, колективізації, опору, планів поставок зерна, конфіскації продуктів та голоду. Окреме питання стосувалося стратегії виживання [16, с. 68–69].

Робота над питальниками для усноісторичних проєктів із теми Голодомору продовжилась уже в незалежній Україні. Чільне місце тут посідають відповідні методичні розробки о. Юрія Мицика та Валентини Борисенко.

В основу усноісторичного проєкту о. Ю. Мицика було покладено модифіковану на початку 1990-х рр. анкету, яку використовували для опитування в Канаді про голод в Україні 1947 р. Було знято питання про УПА, натомість включено питання про колективізацію та особисті враження від пережитого. Дана анкета складається з 23-х питань. Важливим є питання про місцеперебування під час голоду (хоча, як показує практика, траплялися помилки з географічним атрибутуванням). Присутні питання про колективізацію, створення колгоспу

та приналежність до нього свідка. Є питання про норми хлібозаготівель (воно переважно залишалося без відповіді, адже знати це могли лише певні посадовці); про наявність у селі школи, церкви, МТС та пункту хлібозаготівлі; про те, чому зник хліб без уточнення відомостей про конфіскацію продуктів харчування; про шляхи виживання та кількість померлих від голоду [12, с. 8; 13, с. 7–8].

В основу роботи по збиранню свідчень для усноісторичного проєкту, що розгорнувся в ході підготовки Національної книги пам'яті жертв Голодомору у 17-ти областях України (2008), було покладено питальник, підготовлений етнологинею В. Борисенко (50, згодом додалося ще одне питання) [8]. Віддамо належне – саме детально пророблений питальник великою мірою уможливив виконання проєкту, адже до запису свідчень були залучені переважно інтерв'юери-аматори, які не володіли достатніми знаннями із теми для проведення фахового інтерв'ю. Серед важливих здобутків варто назвати вимоги до інтерв'юерів дослівно передавати мову респондента, самовільно не вносити у текст правки. У ході пошукової польової роботи під час збирання свідчень для Національної книги пам'яті питальник доопрацьовувався, про що свідчить включення до нього питання про торгзіни.

Серед фіксованих питань, що мали особливе значення для подальшого розвитку української історіографії Голодомору: блокада українських сіл, питання про початок смертей від голоду, відбирання зерна та продуктів, способів виживання, ситуації з колгоспом, відомості про померлих; причини голоду та винних в ньому та багато інших. У наступні роки питальник В. Борисенко широко застосовувався для подальших опитувань краєзнавцями, студентами, усіма, хто мав бажання долучитися до записування оповідей про трагедію українського селянства. Він був залучений як базовий інструмент до усноісторичного проєкту І. Магрицької в Луганській області [7, с. 23].

Звісно, сьогодні, із відстані у майже півтора десятиліття, коли методологія усноісторичних досліджень, передусім з тематики Голодомору, зробила великий поступ [10, 11], критика доробку колег середини нульових років виглядає дещо некоректно. Проте усе ж, на нашу думку, доцільно розглянути деякі застереження та пропозиції, що можуть стати у пригоді майбутнім інтерв'юерам.

Питальник відкривається позицією щодо фіксації місця запису, але при цьому не уточнено, чи в цьому населеному пункті мешкав очевидець під час голоду. Акцентовано увагу, чи давали їжу тим, хто пішов до колгоспу, проте логічніше було би включити питання про членство самого респондента та його родини. Про відбирання зерна та продуктів тим чи іншим способом йдеться у низці запитань (№ 6, 8, 12, 13, 14, 17 та 24). Хоча, на наш погляд, для кращого розуміння респондентом суті проблеми варто було об'єднати питання про відбирання продуктів в одному блоці; так само у питанні № 17 (відбирали тільки продукти чи й інші речі) попросити деталізувати, які саме харчі реквізували; натомість поділ питання № 24 (про час відбирання зерна та продуктів) на два – окремо по кожній складовій – допоміг б зрозуміти послідовність відбирання харчових запасів (спочатку зерно, а потім продукти, наприклад) чи одночасність відбирання всього, що знаходили. Зауважимо, що, судячи з багатьох інших свідчень, саме конфіскація усіх без винятку харчових запасів, якщо не було сховано якихось харчів або не існувало альтернативних шляхів виживання, і призводила до швидкого вимирання родини [8].

Ми спостерігали також часті випадки, коли на поставлене питання про вилучення “вирощеного в полі, городі” інтерв'юери фіксували позитивну відповідь, і при подальшій роботі із записами так і транскрибували (“вирощене в полі, городі” відбирали такі то) без такої необхідної деталізації, що саме було конфісковано (зернові, незернові, бобові, картопля, певна комбінація продуктів тощо). Тож зустрічається багато однотипних анкет, які були розшифровані шляхом механічного повтору питання у випадку ствердної відповіді без заглиблення у деталі.

Окреме застереження стосується паспортизації записів. На необхідність зазначити факт зміни респондентом місця проживання вказано лише у примітці, що нерідко залишалася поза увагою записувача, а відтак важливі дані для верифікації свідчень виявилися втраченими.

Питальник, за яким працювала дослідники проекту В. Нолла у першій половині 1990-х рр., взагалі не містив позицій про голод 1932–1933 рр. Втім у кінцевому підсумку виявилось, що під час проведення інтерв'ю люди або самостійно виходили на спогади про голод, або ж окремі інтерв'юери підштовхували їх до пригадування саме голоду. У підсумку групі Нолла вдалося зафіксувати значний блок достовірних оповідей про Голодомор в Україні.

Зустрічалась згадка і про питальник, розроблений Асоціацією дослідників голодоморів – ним зокрема користувались студенти Чернігівського державного технологічного університету, які з 2002 р. записали кілька сотень свідчень у селах переважно Чернігівської області [6, с. 197].

Питання про голод були присутні і у питальнику, складеному для проведення етнографічних експедицій Запорізького наукового товариства ім. Я. П. Новицького разом з історичним факультетом Запорізького національного університету. На жаль, нам не зустрівся повний перелік питань, яким послуговувалися інтерв'юери. Серед питань, що пропонувалося зафіксувати під час опитування: причини голоду, боротьба з голодом, роль керівництва села, виживання родини (зокрема, чим харчувалися) [1, с. 190]. Траплялись і посилання на питальник, запропонований Українським інститутом національної пам'яті, але по суті це виявляється питальник В. Борисенко [9, с. 287–289].

Для ілюстрації відмінності трактування російського голоду поч. 1930-х рр. та Голодомору наведемо дані про методичний інструментарій, розроблений та використаний офіційним речником російської історичної науки у питанні голоду В. Кондрашиним у 1989–1990-х рр. Запропонована анкета складається з трьох блоків питань: причини голоду; проживання його; наслідки. Спочатку, як і в інших питальниках, йшлося про персональні дані: прізвище, ім'я та по-батькові, рік народження, національність, партійність, населений пункт проживання під час голоду, сімейний та соціальний стан на момент голоду [4, с. 67].

Потім йдуть 36 питань. Не зовсім зрозуміло, чому автор відніс до блоку “причини голоду” події 1932 р. Йдеться лише про погодні умови перед голодом та чи велася боротьба влади з посухою, обсяг врожаю, оплату праці в колгоспі. Далі йдуть питання про організаторів хлібозаготівель, вилучення “хліба і інших сільськогосподарських продуктів” та методи; чи вплинули хлібозаготівлі на продовольчий стан родини; пояснення з боку влади, висловлювання “недовольства”, надання допомоги (це причини чи вже хід голоду – не дуже зрозуміло). Чи хворіли очевидці, чи була лікарня, як лікували, щеплення; яка була допомога дітям; чим харчувались; наявність корови та іншої худоби; чи були на заробітках; умови роботи; чи тікали із сіл; чи жебракували; хто з родини не пережив голод; скільки селян мешкало в селі перед голодом та скільки загинуло; де і як ховали; чи давали довідки на померлих; чи відомі випадки людодїства чи канібалїзму; чи відспівували (sic!) померлих; чи були крадіжки; чи був голод в сусідніх селах; зразки народної творчості про голод; причини голоду; чи треба знати правду про голод [4, с. 67–70].

Певні питання виглядають шокуючими, якщо знати усну історію з голоду українських очевидців – про пояснення “необхідності вилучення хліба” і чи вплинули хлібозаготівлі на продовольчий стан родини (на цьому місці українські інтерв'юери питали про те, як проходили обшуки і які види продуктів вилучали), про наявність лікарні та надання медичної допомоги, щеплення; чи були “на заробітках” (враховуючи заборону виїжджати українським селянам за межі села, блокування сіл в рамках реалізації політики «чорних дошок» реалізації занесення на чорну дошку, тобто загальну обмеження мобільності); довідки про смерть (зважаючи на термін “продовольчі труднощі”, тюремні терміни і висилки за згадування про голод, а також неодноразово згадувану респондентами заборону лікарям та місцевим посадовцям і реєстраторам зазначати голод за причину смерті); відспівування (!) померлих (в українських реаліях ішлося про те, що кидали в братські могили ще живих людей та їздили поховальні бригади по селу, які стягували трупи на віз і за пайку везли до спільної ями). Йдеться про “вилучення” та тих, хто керував хлібозаготівлями/організаторами хлібозаготівель – натомість українські усноісторичні джерела занурюють у цьому питанні в атмосферу повальних неодноразових обшуків, описи буксирників, активістів та/або уповноважених з детальним переліком жорстоких, іноді кривавих, методів конфіскації продовольства. Наявність корови та іншої худоби теж не мала сенсу в українських реаліях, оскільки конфісковано було всю живність до колгоспу, а тим, хто встиг вступити до колгоспу до голоду, залишали корову – і про рятувальницю обов'язково згадували українські селяни як про одну із стратегій виживання.

Питання засвідчують зовсім іншу причину голоду у досліджуваному В. Кондрашиним регіоні – природного, а не рукотворного умисного штучного голоду, як в УСРР; з голодуванням, спричиненим вилученням зерна у рахунок хлібозаготівель, а не каральну акцію із вилучення всього продовольства, худоби та птиці, заборони на пересування, як в УСРР.

Підсумовуючи, зазначимо, що загалом можемо говорити про шість питальників про Голодомор, з яких чотири (УГКРУ, Дж. Мейса, о. Ю. Мищика та В. Борисенко) збереглися, а про існування решти двох можна говорити умовно, – про них збереглися лише згадки.

Питальники, які використовувалися в усноісторичних проєктах з Голодомору, продемонстрували неоднозначні наслідки. Вони містять багато питань, на які можна дати відповідь “так” чи “ні”, чим і грішили респонденти та інтерв’юери, фіксуючи “глухі” або однослівні відповіді. Це не дало історичній науці нових знань, а фактично лише допомагло окреслити територію Голодомору. Порада теоретиків усної історії про включення у питальник не конкретних питань, на які можна дати відповідь “так” чи “ні”, а формулювати питання про досвід людини у тій чи іншій ситуації чи часовому або просторовому проміжку [15], на жаль, не була використана при підготовці питальників. Однак з огляду на потребу максимально швидко записати усну історію (а розуміння подій викристалізовувалося взагалі на ходу, в ході таких усноісторичних проєктів), структуру українських питальників про Голодомор можна зрозуміти.

Проаналізовані питальники трьох періодів (від 1933 р. до середини 2000-х рр.) дозволяють простежити еволюцію студій про голод, передусім – їх інструментарію. Перший питальник став реакцією людей вільного від комуністичної ідеології світу, намагаючись втиснути голодування у прокрустове ложе колективізації та знайти логічне пояснення у хворобах як причині голоду, що спонукав людей під загрозою розстрілу перетинати кордон. Продемонстровано і нерозуміння реалій повсякдення українського села (питання про картки, їдальні та “вільний ринок”).

Натомість питальники, розроблені у Канаді та США, уже демонструють значно вищий рівень розуміння проблематики. Вони активно залучають теорію усної історії, включаючи низку питань про походження респондента, його родину, освіту, соціальний та майновий стан. Додано питання про опір. Простежується намагання розібратися з часовими рамками голодування (відсутнє у першому питальнику). Водночас зникає потреба окреслювати територію голоду (на відміну від першого питальника). Розробники питальників також намагалися максимально інтегрувати досвід людей до 1917 р. та до початку колективізації. З’явилося розуміння про обшуки та конфіскацію хліба/врожаю (однак на цьому етапі ще не йдеться про вилучення продовольства у питальниках). Розширилось розуміння і зі стратегіями порятунку. Було намагання і зафіксувати наратив містян щодо голоду.

Впадає в око відмінне від рекомендацій фахівців з усної історії формулювання українськими дослідниками питань, на яке можна отримати ствердну чи заперечну відповідь. На практиці це вилилось у частий передрук питання як відповідь у ході розшифрування запису.

У питальнику В. Борисенко пропонувалось охопити максимально широкий спектр проблем голодуючого села. Еволюція наукових знань про Голодомор продемонстрована у питаннях про вилучення продуктів (на жаль, не просять уточнити види конфіскованих харчів); у доданому пізніше питанні про торгзін; деталізація обшуків, включаючи дивне, з огляду на тодішні обставини, питання про документи на вилучення продуктів; обшуки; види сурогатної їжі; стратегії виживання. На відміну від усіх інших питальників, включено питання про долю дітей, однак відсутні питання про становище респондента до голоду (ймовірно, через маленький вік респондента під час голоду), його освітній та соціальний статус (можливо, через те, що переважно більшість становили селяни).

Загалом цей питальник відбиває наше сучасне розуміння процесів, сукупність яких складає Голодомор 1932–1933 рр. Натомість питальник російського історика В. Кондрашина засвідчує досить відмінну від українського голоду сутність російського голоду поч. 1930-х рр. (питання про хвороби, худобу, довідки про смертність, щеплення, заробітки, відспівування померлих).

Нарешті, йдеться дійсно про те, що питальники досить адекватно відображають ступінь розуміння проблеми минулого у той чи інший період.

Література

1. Білівненко С. М. Методика збирання усних свідчень з історії Голодомору 1932–1933 років. *Голодомор 1932–1933: запорізький вимір*. Запоріжжя: Просвіта, 2008. С. 189–196.
2. Боряк О. *Матеріали з історії народознавства в Україні: Каталог етнографічних програм (друга половина XVIII–XX ст.)*. К.: Вид-во "Українознавство", 1994. 121 с.
3. Звіт Конгресово-президентської Комісії США з дослідження Великого голоду 1932–1933 рр. Т. IV. *Великий голод в Україні 1932–1933 років: у IV т. Дж Мейс (викон. дир.), С. Кульчицький (наук. ред.)*. К.: Вид. дім "Києво-Могилянська академія", 2008. 784 с.
4. Кондрашин В., Пеннер Д. *Голод: 1932–1933 годы в советской деревне (на материалах Поволжья, Дона и Кубани)*. Самара; Пенза, 2002. 432 с.
5. Кульчицький С. В. Передмова. *Свідчення очевидців для Комісії Конгресу США. Т. I. Великий голод в Україні 1932–1933 років: у IV т. Дж Мейс (викон. дир.), С. Кульчицький (наук. ред.)*. К.: Вид. дім "Києво-Могилянська академія", 2008. С. 10–81.
6. Леґецька Лілія. Голодомор 1932–1933 рр. вустами очевидців, очима студентів. *Голодомор 1932–1933 рр. на Чернігівщині: документи, свідчення, дослідження. Зб. документів і матеріалів*. Упор. С. Бутко, С. Федусь. Чернігів, КП «Видавництво "Київські обереги"», 2009. С. 196–203.
7. Магрицька І. Від упорядника. *Врятована пам'ять. Голодомор 1932–33 років на Луганщині: свідчення очевидців*. Т. 1. Упор. І. Магрицька. Луганськ: Промдрук, 2008. С. 18–28.
8. Опитувальник. *Навчально-методичні матеріали з історії Голодомору 1932–1933 рр. в Україні*. URL: http://www.ippo.edu.te.ua/files/gromad_osvita/resursy/05_golodomor_v_ukr_materialy.pdf.
9. Синявська О. Спогади очевидців Голодомору 1932–1933 років як історичне джерело (за матеріалами Біляївського району Одеської області). *Записки історичного факультету*, 2009. Вип. 20. С. 283–300. URL: <http://zif.onu.edu.ua/article/view/65518>
10. *Слухати, чути, розуміти. Усна історія України XX–XXI ст.*: зб. наук. праць. Наук. ред. Г. Грінченко. Київ: ТОВ «АРТ КНИГА», 2021. 352 с.
11. Українська асоціація усної історії. URL: <http://oralhistory.com.ua>
12. *Український голокост 1932–1933: Свідчення тих, хто вижив*. Упоряд. Мицик Ю. А. Т. 1. Друге видання. К.: Видавничий дім "Києво-Могилянська Академія", 2005. 296 с.
13. *Український голокост 1932–1933: Свідчення тих, хто вижив*. Упоряд. Ю. Мицик, Л. Іваннікова. Т. 4. К.: Видавничий дім "Києво-Могилянська Академія", 2007. 504 с.
14. Український громадський комітет рятунку України. Анкета, розроблена для "складання протоколів із біженцями" з Радянської України. *Електронний архів Українського визвольного руху*. URL: <https://avr.org.ua/viewDoc/12409>
15. Abrams L. *Oral History Theory*. London and New York: Routledge Taylor and Francis Group, 2010. P. 224.
16. Wynnyckyj I., Isajiw W. The Famine Witnesses: Oral Histories in North America. *Famine-genocide in Ukraine, 1932–1933*. Ukrainian Canadian Research and Documentation Centre, 2003. P. 67–75.

References

1. Bilivnenko S. M. Metodyka zbyrannia usnykh svidchen' z istorii Holodomoru 1932–1933 rokiv [The method of collecting oral testimonies from the history of the Holodomor of 1932–1933]. *Holodomor 1932–1933: zaporiz'kyj vymir*. Zaporizhzhia: Prosvita, 2008. S. 189–196 (in Ukrainian).
2. Boriak O. *Materialy z istorii narodoznavstva v Ukraini: Kataloh etnografichnykh prohran (druha polovyna XVIII–XX st.)*. [Materials on the history of ethnography in Ukraine: Catalog of the ethnographic programs (second half of the 18th–20th centuries)]. K.: Vyd-vo "Ukrainoznavstvo", 1994. 121 s. (in Ukrainian).

3. Zvit Konhresovo-prezydents'koi Komisii SShA z doslidzhennia Velykoho holodu 1932–1933 pp. v Ukraini [Report of the US Congressional-Presidential Commission on the Study of the Great Famine, 1932–1933 pp.]. Vol. IV. *Velykyj holod v Ukraini 1932–1933 rokiv: u IV vol. Dz. Mejs (CEO), S. V. Kul'chyts'kyj (ed.). K.: Vyd. dim "Kyievo-Mohylians'ka akademiia", 2008. S. 281, 282 (in Ukrainian).*
4. Kondrashyn V., Penner D. *Holod: 1932–1933 hody v sovetskoj derevne (na materyalakh Povolzh'ia, Dona y Kubany)*. [Famine: 1932–1933 in the Soviet countryside (based on the materials of the Volga region, Don and Kuban)]. Samara; Penza, 2002. C. 67–70 (in Russian).
5. Kulchyts'ky S. Peredmov. *Svidchennia ochevydtsiv dlia Komisii Konhresu SshA. Vol. 1. Velykyj holod v Ukraini 1932–1933 rokiv: u IV vol. Dz. Mejs (CEO), S. V. Kul'chyts'kyj (ed.). K.: Vyd. dim "Kyievo-Mohylians'ka akademiia", 2008. [Introduction. Eyewitness testimony for a US Congressional Commission] S. 10–81 (in Ukrainian).*
6. Lehets'ka Liliia. Holodomor 1932–1933 rr. vustamy ochevydtsiv, ochyma studentiv [The Holodomor of 1932–1933 through the eyes of eyewitnesses and students]. *Holodomor 1932–1933 rr. na Chernihivschyni: dokumenty, svidchennia, doslidzhennia. Zb. dokumentiv i materialiv*. S. Butko, S. Fedus' (compilers). Chernihiv, KP «Vydavnytstvo “Kyivs'ki oberehy”», 2009. S. 197 (in Ukrainian).
7. Mahryts'ka I. Vid uporiadnyka [From the compiler]. *Vriatovana pam'iat'. Holodomor 1932–33 rokiv na Luhanschyni: svidchennia ochevydtsiv*. Vol. 1. I. Mahryts'ka (compiler). Luhans'k: Promdruk, 2008. S. 23 (in Ukrainian).
8. Opytuval'nyk [Questionnaire]. *Navchal'no-metodychni materialy z istorii Holodomoru 1932–1933 rr. v Ukraini*. URL: http://www.ippo.edu.te.ua/files/gromad_osvita/resursy/05_golodomor_v_ukr_materialy.pdf (in Ukrainian)
9. Syniavs'ka O. Spohady ochevydtsiv Holodomoru 1932–1933 rokiv iak istorychne dzherelo (za materialamy Biliaivs'koho rajonu Odes'koi oblasti) [Memories of eyewitnesses of the Holodomor of 1932–1933 as a historical source (based on materials from the Bilyaiv district of the Odesa region)]. *Zapysky istorychnoho fakul'tetu*, 2009. Issue 20. S. 287–289. URL: <http://zif.onu.edu.ua/article/view/65518> (in Ukrainian).
10. *Slukhaty, chuty, rozumity. Usna istoriia Ukrainy XX–XXI st.* [Listen, hear, understand. Oral history of Ukraine of the 20th–21st centuries]: zb. nauk. prats'. H. Hrinchenko (ed.). Kyiv: TOV «ART KNYHA», 2021. 352 s. (in Ukrainian).
11. *Ukrains'ka asotsiatsiia usnoi istorii* [Ukrainian Oral History Association]. URL: <http://oralhistory.com.ua> (in Ukrainian).
12. *Ukrains'kyj holokost 1932–1933: Svidchennia tykh, khto vyzhyv* [The Ukrainian Holocaust of 1932–1933: Testimony of Survivors]. Yu. Mytsyk (compiler). Second edition. Vol. 1. K.: Vydavnychyj dim “Kyievo-Mohylians'ka Akademiia”, 2005. S. 8 (in Ukrainian).
13. *Ukrains'kyj holokost 1932–1933: Svidchennia tykh, khto vyzhyv* [The Ukrainian Holocaust of 1932–1933: Testimony of Survivors]. Yu. Mytsyk, L. Ivannikova (compilers). Vol. 4. K.: Vydavnychyj dim “Kyievo-Mohylians'ka Akademiia”, 2007. S. 7–8 (in Ukrainian).
14. *Ukrains'kyj hromads'kyj komitet riatunku Ukrainy. Anketa, rozroblena dlia “skladannia protokoliv iz bizhentsiamy” z Radians'koi Ukrainy* [Ukrainian Public Committee for the Rescue of Ukraine. Questionnaire developed for "drawing up protocols with refugees" from Soviet Ukraine]. *Elektronnyj arkhiv Ukrains'koho vyzvol'noho rukhu*. URL: <https://avr.org.ua/viewDoc/12409> (in Ukrainian).
15. Abrams L. *Oral History Theory*. London and New York: Routledge Taylor and Francis Group, 2010. P. 124 (in English).
16. Wynnnyckyj I., Isajiw W. The Famine Witnesses: Oral Histories in North America. *Famine-genocide in Ukraine, 1932–1933*. Ukrainian Canadian Research and Documentation Centre, 2003. P. 68–69 (in English).

ХРОНІКА НАУКОВОГО ЖИТТЯ

**VI ВСЕУКРАЇНСЬКА НАУКОВА КОНФЕРЕНЦІЯ
«ТЕОРЕТИЧНІ ТА ПРИКЛАДНІ АСПЕКТИ БІОГРАФІСТИКИ:
ДО 160-РІЧЧЯ ВІД ДНЯ НАРОДЖЕННЯ ЄВГЕНА ЧИКАЛЕНКА»**

Н. В. Аксьонова Н. В.

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна
aksyonova@karazin.ua; <https://orcid.org/0000-0001-8876-2197>

О. І. Вовк

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна
o.vovk.88@gmail.com; <https://orcid.org/0000-0002-1991-4385>

5 листопада 2021 р. у Харківському національному університеті імені В. Н. Каразіна відбулася VI Всеукраїнська наукова конференція «Теоретичні та прикладні аспекти біографістики: до 160-річчя від дня народження Євгена Чикаленка» (Рис. 1). Захід, який вже вшосте об'єднав теоретиків і практиків історичної біографістики, відбувся в онлайн-форматі.

Організаторами конференції традиційно виступили Центр краєзнавства імені академіка П. Т. Тронька, філософський факультет, зокрема, кафедра українознавства та Центр українських студій імені Д. І. Багалія Каразінського університету. Із привітаннями до учасників від імені організаційного комітету звернулися декан філософського факультету професор І. В. Карпенко та директор Центру краєзнавства імені академіка П. Т. Тронька професор С. М. Куделко.

Після цього було прочитано кілька доповідей. Так, голова громадської організації «Український меморіал» (м. Пардубіце, Чеська Республіка) Ганна Величко розповіла присутнім про чеський період життя й діяльності Євгена Харлампійовича Чикаленка, місце його поховання та увічнення пам'яті про нього. Учасники конференції виступили з пропозицією перерахувати на рахунок «Українського меморіалу» кошт з тим, щоб 21 грудня 2021 р., у річницю з дня народження Є. Х. Чикаленка можна було покласти квіти на його могилу від імені української професійної спільноти істориків і біографістів.

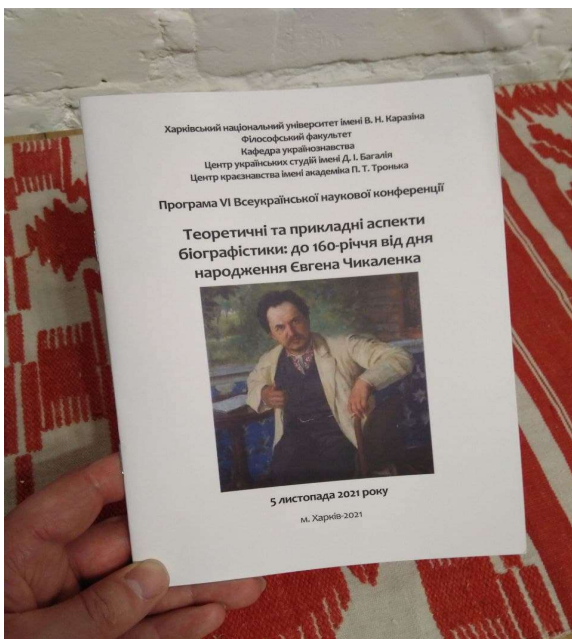

Рис. 1. Програма конференції «Теоретичні та прикладні аспекти біографістики: до 160-річчя від дня народження Євгена Чикаленка»

Далі слово було надане представникам Куяльницької територіальної громади Подільського району Одеської області – землякам Є. Х. Чикаленка. Зокрема, до присутніх звернулася заступниця Куяльницького сільського голови з гуманітарних питань Т. В. Кунаренко. У своїй доповіді вона відзначила, що в міру своїх сил і можливостей намагається віддати належне видатному сину українського народу. Повідомила, що в селі Мардарівка, яке знаходиться неподалік від родинного помістя Чикаленків Перешори, встановлено погруддя цього громадського діяча, агронома і мецената, урочисте відкриття якого відбулося у грудні 2021 р. (Рис. 2). Розповіла про те, що у 2021 р. на Всеукраїнському конкурсі «Наша громада» представники Куяльниці виступили з проектом «Євген Чикаленко: повернення із забуття», а Публічній бібліотеці Куяльницької сільської ради було надане ім'я Євгена Чикаленка.

Директорка туристичної компанії «Київські фрески» А. М. Савченко виступила з доповіддю «Місця Євгена Чикаленка на туристичній мапі України». Вона наочно показала, що ця тема має значний туристичний потенціал і велику соціально-гуманітарну значущість. Доповідачка продемонструвала присутнім «місця пам'яті», пов'язані з іменем Є. Х. Чикаленка на Одещині, Черкащині, Львівщині, та наголосила на тому, що діяльність з популяризації доробку Є. Х. Чикаленка та інших непересічних синів і дочок України має продовжуватися й активізуватися.

Кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу джерелознавства новітньої історії країни Інституту української археографії та джерелознавства імені М. С. Грушевського НАН України І. М. Старовойтенко виголосила доповідь «Епістолярна спадщина Євгена Чикаленка як джерело до реконструкції біографії автора».

Вона зазначила, що на сьогоднішній день ще не написана детальна та розгорнута біографія Є. Х. Чикаленка, яка б відображала всі грані його діяльності. Дослідження його переписки є одним із ключів для вирішення цього важливого та актуального завдання.

Рис. 2. Урочисте відкриття погруддя Євгена Чикаленка в с. Мардарівка Одеської обл. (3 грудня 2021 року)

Рис. 3. Колумбарій у м. Подебради (Чеська Республіка) з прахом Євгена Чикаленка

Доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри українознавства Каразінського університету Д. М. Чорний презентував доповідь «Харків та Харківський університет в житті Є. Х. Чикаленка: матеріали до щоденникових записів видатного українця». Автор дослідив історію перебування видатного підприємця і мецената в Харкові, особливості його соціального оточення, коло найближчих друзів з числа студентів і викладачів Харківського університету, специфіку й еволюцію ставлення Є. Х. Чикаленка до Харкова.

Також відбулася презентація проєкту перевидання «Розмови про сільське господарство» Є. Х. Чикаленка у п'яти книгах, яку презентували А. М. Савченко і видавець О. О. Савчук.

Після закінчення пленарного засідання учасники приступили до роботи в трьох секціях: «Євген Чикаленко та його оточення», «Історичні та літературознавчі дослідження в

біографістиці», «Історії особистостей і роль особистості в історії». У конференції взяли участь представники багатьох навчальних закладів, організацій та установ України, які представляли Ужгород Чернівців, Одесу, Вінницю, Умань, Київ, Полтаву та Харків. Робота конференції пройшла успішно. Виголошені доповіді викликали інтерес та жваве обговорення.

Організатори та учасники конференції впевнилися в необхідності подальшої активізації та об'єднанні зусиль учених і практиків різного профілю з увічнення пам'яті видатного сина українського народу Євгена Чикаленка.

Рис. 4. Перевидання бестселера Євгена Чикаленка

Валерій Дем'янець і перший секретар посольства України в Празі Остап Лук'янчук поклали квіти до поховання в Подебрадах, вшанувавши пам'ять борця за незалежну Україну Євгена Чикаленка (Рис. 3).

Книга «Розмови про сільське хазяйство» Євгена Чикаленка вийшла друком у видавництві Олександра Савчука в липні 2022 р. у Харкові під обстрілами й сиренами (Рис. 4).

Наразі завдяки видавцю Олександру Савчуку та Анжелі Савченко, приватним коштом якої видано книгу, проведено низку презентацій цього видання не тільки в різних бібліотеках з наданням безкоштовних примірників до фондів. Також відбулися велелюдні презентації книги з даруванням примірників у Чернігівському історичному музеї імені В. В. Тарнавського (Рис. 5), Музеї української діаспори, Музеї видатних діячів української культури, Музеї пропаганди тощо. Кафедра українознавства ХНУ імені В. Н. Каразіна перед Харківською міською радою виступила ініціатором надання вулиці імені Євгена Чикаленка. Експертною радою в Києві рекомендовано переназвати на честь Євгена Чикаленка вулицю Пушкінську: ця пропозиція була підтримана громадськістю, але поки офіційного рішення немає. Втішно, що влітку 2022 р. з'явилася вулиця Євгена Чикаленка в Ніжині. Ми впевнені, що ім'я Євгена Чикаленка має знати кожен українець.

Учасники конференції ухвалили рішення:

- продовжити популяризаторські акції і поширення знань про діяльність відомого мецената, видавця, публіциста й агронома Євгена Чикаленка;
- провести низку презентацій перевидання унікального видання у 5 книгах: Євген Чикаленко. Розмова про сільське хазяйство: книга 1: Чорний пар та плодозміна; книга 2: Худоба; книга 3: Сіяні трави, кукурудза та буряки; книга 4: Виноград; книга 5: Сад;
- виступити перед міською радою Харкова з пропозицією назвати одну з вулиць Харкова ім'ям випускника Харківського університету Євгена Чикаленка;
- запропонувати громадські слухання щодо увічнення пам'яті про перебування Євгена Чикаленка в Харкові меморіальною дошкою чи погруддям;
- підняти перед Верховною Радою України та Міністерством культури України питання про ініціювання встановлення пам'ятника відомому українському діячеві у Києві, оскільки в Україні немає жодного повномасштабного пам'ятника Євгену Чикаленку.

21 грудня 2021 р. тимчасовий повірений у справах України в Чехії

Рис. 5. Виступ Анжели Савченко під час презентації книги «Розмови про сільське хазяйство» Є. Чикаленка у Чернігівському історичному музеї імені В. В. Тарнавського

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

ВІСНИК

Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна

Серія «Історія України. Українознавство: історичні та філософські науки»

ВИПУСК 33

Збірник наукових праць

Українською, російською та англійською мовами

**Підписано до друку 28.12. 2021. Формат 64х80 1/8. Папір офсетний. Друк ризографічний.
Ум. друк. арк. 6,22. Обл.-вид. арк. 7,72.
Тираж 50 пр. Ціна договірна Зам. №21/21.**

Видавець і виготовлювач

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна,

61022, Харків, майдан Свободи, 4.

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК No 3367 від 13.01.09

Видавництво ХНУ імені В. Н. Каразіна

Тел. 705-24-32